

DEVLET-DİNİ GRUPLAR VE TOPLUM

Editör:
Prof. Dr. Mustafa TEKİN

İstanbul Türk Ocağı Yayınları

Yayın Nu: 25

Yapım: Damla Acar

Grafik-Tasarım: Ceyhun Durmaz

Baskı Yeri-Ayı-Yılı: 2020

Baskı: ŞenYıldız Yayıncılık Hediyelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüřsuyu caddesi. Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 / Faks: 0212 483 48 23

ISBN: 978-605-9443-33-3

İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI.....	7
ÖNSÖZ.....	9
SONUÇ BİLDİRGESİ.....	11
DEVLET-DİNİ GRUP VE TOPLUM İLİŞKİLERİ.....	15
Prof. Dr. Mustafa TEKİN	
HİLAFETİN DÜNYEVİLİĞİ VE TARİKATLAR MESELESİ.....	28
Prof. Dr. İbrahim Maraş	

MÜZAKERELER

DEVLET, CEMAAT VE SİYASET.....	45
Prof. Dr. İsmail TAŞ	
TÜRKİYE'DE DİNİ HAYATIN SOSYOLOJİSİ: DİNİ GRUP VE CEMAATLEŞME OLGUSU.....	50
Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK	
DERVİŞ Mİ, ÜRETEN ADAM MI?.....	64
Prof Dr. Fethi GEDİKLİ	
TÜRKİYE'DE CEMAATLER SORUNU -TARİHSEL BİR PERSPEKTİF VE GÜN- CELLEME-.....	68
Prof. Dr. İhsan TOKER	
MEZHEP VE CEMAATLER.....	76
Prof. Dr. Osman AYDINLI	
ZORUNLU BİR YAPILANDIRMA İHTİYACI:DEVLET VE DİNİ CEMAATLER İLİŞKİSİ.....	87
Dr. Öğretim Üyesi Fatih YAMAN	
KATILIMCILARIN LİSTESİ.....	95

SÖZ BAŞI

Tarikatlar hakkında, 19. Yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı Devletinde bir düzenleme yapma ihtiyacı doğmuştur, 1860'larda çıkarılan kararname işleyememiş, İkinci Meşrutiyet sonrası konu tekrar ele alınmıştır. Savaş şartları, uygulamanın başarısını engellemiştir. Esasen, Fatih Türbedarlığı da yapan Halvetî Şeyhi Ahmed Âmiş Efendi'nin de ifade ettiği üzere, **"bu mesele bitmiştir"**.

Cumhuriyet Döneminde "ıslah" yerine tamamen kapatılması cihetine gidilmiştir. Söz konusu, bir ticarethanenin kapatılması olmadığı için, hukukî kapatma fiili kapanma sonucunu doğurmamıştır. Bu yapılar, gizli olarak faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Çok partili siyâsî hayata geçilince, bu gruplar "oy deposu" olarak görüldüğünden müsamaha görmeye, alenileşmeye başlamışlardır. Bir yandan alenileşmek, fakat diğer taraftan hâlâ hukukî bakımdan yasaklılık hâli, bunların gücünün tam olarak anlaşılmasını engellemiştir. Ancak, partilerin seçmen olarak bunların reyine ihtiyaçları, bunların da devlet kadrolarında hüviyetleri ile yer almalarına imkân sağlamıştır.

1980'lerden itibaren Türkiye "serbest piyasa" ekonomisi adı altında kapitalist düzene geçince, Weber'ci bir anlayışla "Protestan" yerine Müslüman kapitalistleşme özendirilmiştir. Bu safhadan sonra, artık, "tarikat" mensubu yerine "cemaat" mensubu kavramı öne çıkmıştır. Cemaat sosyolojik bir kavram olduğu ve elinde de ciddî bir iktisadî gücü barındırdığı için, sağlanan menfaatler karşılığında, kendilerine "liberal" diyen eski Marksistlerin de propaganda gücünden istifade etmişler, böylece cemiyette, olduğundan da daha etkili görünmeyi başarmışlardır. Son hâlin en bariz örneği "Fethullah Gülen Hareketi"dir.

Bir taraftan, insanlık tarihi boyunca en etkili değer olan "Dini-İslâmî" alet olarak kullanması, diğer taraftan "kapalı-masonik" yapısı, modern propaganda metodlarını çok iyi kullanması, hareketi, 90'lı yıllarda, kısa zamanda, çok büyük güç hâline getirmiştir. Artık karşımızda, sadece "dinî bir cemaat" yoktur. Din silâhını kullanan iktisadî bir güç de mevcuttur. Hem "kapalı", hem de -kendi arzu ettiği kadar- "açık" ve etkili bu cemaat, elbette gücünü artırmak ve korumak için siyasette de etkili olmak isteyecektir. 2002 de gelen iktidarın, asker, adliye, üniversite, basın ve iş çevrelerindeki zayıflığından istifade ederek, buraları kendi gücüyle dolduracağı intibasını vermiştir. Böylece iktidara

bir takım hukukî ve idarî düzenlemeler telkin etmiş, yeni durumu da en iyi şekilde değerlendirerek gücünü daha da artırmıştır. Bu bizi 15 Temmuz'a getirmiştir. Yaşanan büyük tecrübe ve karşılaşılan tehlike, din-cemaat ve siyâset münasebetini sorgulama zaruretini ortaya çıkarmıştır. Ancak meselenin “Fetö”den ibaret olmadığı da görülmüştür.

Çünkü, Gülen cemaatinin gücü ve etkisi, evvelce sadece “dinî” olan grupları aynı zamanda birer “holding” patronu olmaya özendirmiştir. Böylece gruplar birer “nasihat” meclisi olmaktan çıkmış, ortak menfaatlerin meydana getirdiği birer kapalı yapılar haline gelmiştir. Evet, şirketler, öğretim kurumları, gazete ve televizyonlar görünürdedir, ama grupların esas yapısı kapalıdır, “masoniktir”. Gerek iktisâdî faaliyetlerde, gerekse grubun hukukî çatısı olan vakıf faaliyetlerinde “din duygusu” öne çıkarıldığı için, aynı alanda faaliyet gösteren şahıs veya gruplarla haksız rekabet halindedirler. Kapalı oldukları için toplum içinde adacıklar halinde bulunmaktadır. Bu hal ise hem millî bütünlük ve hem de içtimaî adalet bakımından büyük mahzurlar doğurmaktadır. Siyâset kurumu ise “kitlevî rey” gücüne sahip oldukları ve bu gücün desteğini sağlamak için tavizkâr ve müsamahakâr davranmaktadır. Bu durum da, onların devlet kadrolarında etkin şekilde yer almalarını sağlamaktadır. Mesele “fetö” boyutuna gelince de bu kadrolaşmanın adı “devlete sızma” olmaktadır.

Yaşanan büyük tehlike ve geçirilen tecrübe, din-devlet-siyâset-iş hayatı münasebetlerinin yeniden gözden geçirilmesini zaruri kılmıştır. Cumhuriyet ilânından sonra getirilen “lâiklik” ilkesi, çıkarılan “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” gibi düzenlemelerin uygulamalardaki aşırılıklara takılmadın, yeniden ihyâsi gerçeği idrak edilmelidir. Dinin, dünyevî her hangi bir menfaat için araç yapılmasının, en başta dinin kendisine zarar verdiği görülmektedir. Medeniyetimizin ihyasına, İslâm âleminin ve insanlığın ihtiyacı göz önünde bulundurulurken, dinin birleştiricilik imkânından istifade cihetine gidilmeli, kavga ve rekabet sebebi olmaktan uzak tutulmalıdır.

Türk Ocağı İstanbul Şubesi, meseleyi ilim çerçevesinde ve sadece hakikati arama niyet ve gayretiyle, bu konuda aralıklı olarak iki ayrı “Çalıştay” düzenledi. Yapılan konuşmalar, katılımcılar tarafından makaleler haline getirildi ve neticede elinizdeki kitap vücut buldu. Bu faaliyetin gerçekleşmesinde Hars Heyeti üyemiz Prof. Dr. Mustafa Tekin’in disiplinli çalışması ve tâkipçiliği takdire değerdir. Kendisine teşekkür ederiz.

Eserin teknik çalışması her zaman olduğu gibi Ötüken Neşriyatın yetkililerinin müsamahası ile Damla Acar ve Ceyhun Durmaz tarafından yapılmıştır. Onlara da teşekkür ederiz.

Biz bu çalışmaya çok önem verdik. Ancak basımı gecikti. Konu hâlâ gündemde olduğu için, umulur ki faydalı olur.

Dr. Cezmi Bayram

ÖNSÖZ

Sosyolojik anlamda dini gruplar, modern zamanlarda birkaç açıdan problematik oluşturmuşlardır. Birincisi, Batı’da “din”in merkezi konumunu kaybederek din dışında yeni zeminlerin oluşması ki, bu durumda dini grupların (mezhep, cemaat vb.) toplumda nereye konumlandırılacağı bir problematiğe dönüşmüştür. Bu, hem devlet hem de toplum karşısında bir konumlanmayı kapsamaktadır. İkincisi, Tönnies’in de belirttiği üzere cemaatten cemiyet yapısına dönüşüm, birey ve vatandaş ile cemaat arasındaki gerilimi günyüzüne çıkarmıştır. Üçüncüsü de, dini grupların tüm bunlara bağlı olarak gelenekten kopuşlarıyla birlikte yörüngelerindeki savrulmalardır.

Türkiye’de dini gruplar söz konusu olduğunda, Osmanlı’dan bu yana modernleşme tecrübemizin de dahil olduğu ilginç deneyimler kendisini göstermektedir. Osmanlı’da ulemanın konumunu kaybetmesi, dini grup ve cemaatlerin işlevlerindeki kayıp, yukarıda belirtilen problem alanları da eklenince bir dizi sorunla karşı karşıya kalınmıştır. Özellikle 1970 sonrasında Türkiye’nin konjonktüründe kendini ifadeye başlayan dini gruplar, bilhassa 1980’den sonra farklı formlarda görünür olmuşlardır. Fakat 15 Temmuz 2016 darbe girişimiyle birlikte, daha önce toplumsal reflekslerle sürdürülen devlet, dini grup ve toplum ilişkilerinin el yordamıyla ve belirsizliğe gebe bir şekilde devam ettirilemeyeceği anlaşılmıştır. Her ne kadar toplumsal refleksler devlet ve toplumu “arıza”lardan korusa da, artık eski ilişkilerin kendi sınırına dayandığı belirginleşmiştir.

Elinizde bir edisyon formunda olan bu kitap, özetlemeye çalıştığımız bir tarihsel, zihinsel ve düşünsel çerçeve ile kaygılardan yola çıkılarak hazırlanmıştır. Kitaplaşmadan önce bir çalıştay şeklinde tasarlanmış; davet edilen katılımcılarla tebliğ üzerinde müzakereler gerçekleştirilmiş olup farklı zamanlarda iki ayrı oturum şeklinde sonuca ulaşılmıştır.

Bu kitap, daha önce gerçekleştirilmiş olan “İslam Dünyasının Sorunları ve Çözüm Yolları” isimli İstanbul Türkocağı şubesinin gerçekleştirdiği sempozyumun özelleştirilmiş çalışma konularıyla devamı niteliğindedir. Bu bağlamda sempozyumdan sonra, “devlet, dini grup ve toplum” ilişkisini ele alan çalıştay daha öncelikli görülmüş ve gerçekleştirilmiştir. Bu vesileyle Türkocağı İstanbul şubesi ile bu faaliyetlerin başat aktörü Cezmi Bayram beye teşekkürlerimi arz ederim. Cezmi bey, bu tür toplantılara cesaretlendirici tavırlarıyla her zaman bir onuru haketmektedir. Ayrıca tüm katılımcılara katkılarından

dolay? teŖekkür üzerime bir borçtur. Onların özverili katılımları, bizi zenginleŖtirmektedir. Çalışmanın bilim dünyasına katkılarını temenni ederken, Yüce Rabbimize de sonsuz Ŗükranlarımızı arz ederiz.

Prof. Dr.Mustafa TEKİN

SONUÇ BİLDİRGESİ

Cemaatler ve tarikatlar uzun tarihsel süreçte farklı sorunlarıyla gündemde olmuştur. Bu sorunlar ülkedeki sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel değişim ve gelişmelerle ilgili olarak çok boyutlu tezahürlerle hala izlenebilmektedir. Cemaat ve tarikatların uzun ve kısa tarihsel süreçte yaşadığı değişimler, bugünkü sorunların tespitinde önem taşımaktadır. Bununla birlikte güncel sorunların yoğunluğu da meselenin bir başka boyutudur. Dolayısıyla tarihsel ve aktüel analizlerin daha sağlıklı tespitlerde bulunmak açısından biraradalığı önem arz etmekte; ayrıca konunun hassasiyetine binaen serinkanlılıkla tartışılması da zorunlu görünmektedir.

Toplumların bir gerçeği olan cemaatler, özellikle son üç dört yıldan bu yana daha yoğun bir gündemi oluşturmuşlardır. Bilhassa 15 Temmuz darbe teşebbüsü ile devlet ve toplum açısından bir güvenlik sorunu bağlamında da tartışılmaya başlanmıştır. Bu sebeple cemaat ve tarikatlar akademik ve popüler çevrelerin yoğun ilgi alanındadırlar. Fakat konunun aceleye getirmeden, popülerlikten uzak ilmi bir çerçevede tartışılması; böylece Türkiye'nin hem yeniden yapılanması hem de karar alma süreçleri öncesinde akademik katkıların ortaya konması daha fazla önem taşımaktadır. Bu çerçevede 2017 ve 2108'de gerçekleştirilen "cemaat" konulu çalıştayda çok boyutlu ve uzun tartışmalar yapılarak aşağıda belirtilen hususlara katılımcılar tarafından dikkat çekilmiştir.

1-Osmanlı'nın son döneminden başlayan modernleşme süreciyle birlikte, cemaat ve tarikatların işlevlerinde farklılaşmalar ortaya çıkmıştır. Bu yapıların tarihimizdeki dini yapılanmalarla büyük oranda alakası kalmamıştır. Tarihimizde Hoca Ahmed Yesevi, Hacı Bayram Veli gibi şahsiyetler, bütün maddi ve manevi birikimlerini topluma paylaşmışlar ve cemiyet için çalışmışlardır. Dolayısıyla bu yapıların tanım, mahiyet ve statülerinin belirlenmesine ihtiyaç vardır.

2-Modernleşme sürecinde cemaat ve tarikatların geçirdikleri sosyolojik dönüşümlere bağlı olarak yapısal anlamda farklılaştıkları; geleneksel fonksiyonlarının dışına çıktıkları hatta dini araçsallaştırarak şirketleşmeye kadar varan farklı faaliyetlerde buldukları görülmektedir.

3-Cemaatların yeniden klasik işlevlerine yani cemiyete insan yetiştirme ve sosyalleştirme görevlerine dönmeleri sağlanabilir.

4-Küreselleşen dünyada bu tarz yapıların- Fetö örneğinde görüldüğü gibi- uluslar arası güç odaklarının istismarına açık oldukları unutulmamalıdır.

5-Son birkaç yıllık tecrübeler, “devlet ve bürokrasiye sızma” ve “devleti ele geçirme” gibi sorunları gündemimize taşımıştır. Bu durum, bu gibi yapıların-tarihte görüldüğü gibi- devlet ve toplumla çatışmaya girdikleri bir gerçektir.

Yukarıdaki tespit ve teşhisler doğrultusunda, çözüm için aşağıdaki husular teklif edilmektedir.

6-Devlet ideolojik bir aygıt olmaktan çıkarılarak, adalet, eşitlik ve toplumsal bütünleşmeyi esas alan kurumsal bir yapıya dönüştürülmelidir.

7-Devleti ele geçirme ve devlete sızma faaliyetlerinin iktisadi, sosyal ve siyasal sebepleri bulunmaktadır. Bu sebeple devletin görev tahsisi, kamuya eleman alma, gelir paylaşımları vb. birçok hususta adalet, ehliyet ve liyakatı esas alması son derece önem taşımaktadır.

8-Bu tarz dini oluşumların, dini değerleri siyasi ve ticari istismar konusu yaparak araçsallaştırmamaları için gerekli adımlar atılmalıdır.

9-Toplumun en önemli ortak değerlerinden olan dini inançların, siyasi aktörlerce istismar malzemesi yapılmaması önem taşımaktadır. Siyasi aktörler, oy kaygısıyla bu tür yapılara tavizkar davranmamalıdır.

10-Bu tür yapılar, hukuki bir statüye kavuşturulmalıdır. Dini oluşumların hükmi şahsiyet kazanmalarıyla birlikte faaliyet alanları açıkça belirtmeli ve devlet tarafından denetlenmelidir.

11-Ayrıca cemaat ve tarikatların, iktisadi açıdan gelir ve giderlerinin beyanı; böylece hem devlet hem de kamuoyu önünde şeffaflaşmaları sağlanmalıdır.

12-Devlet, toplumun dini öğretim talebini, bu tip oluşumlara ihtiyaç bırakmayacak şekilde karşılamalı, muhteva ve uygulamayı güncellemelidir.

13-Cemaat ve tarikatlar, serbestçe dini görüşlerini ifade edebilmeli; ancak bu özgürlük toplumda şiddet, kutuplaşma ve güvenlik ve nefret söylemine meydan vermemelidir.

14- Bu tarz oluşumlar olumlu ve olumsuz yönleriyle toplumsal vakıdır; aynı zamanda modernleşme ve şehirleşme sürecinde insanların yalnızlıktan kurtulma, daha sıcak ilişkiler arama ve sosyalleşme vb. ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Ancak bu tarz cemaatleşmenin kutuplaşmaya sebep olmaması ve toplumsal bütünleşmeye zarar vermemesi gerekmektedir.

15-Devlet, tüm dini oluşumlar/yorumlar karşısında tarafsız olmalıdır. Devlet, bu tarz dini oluşumların siyasi alana taşınmasına izin vermemeli ve bunun için düzenlemeler yapmalıdır.

16-Sorunların sadece kanunlar ve bir takım düzenlemelerle halledilemeyeceğinin bilincinde olarak, gerek iç ve gerek dış sebeplerle toplumda meydana gelen ve gelebilecek gelişmeleri öngörerek, devlet toplumun din konusundaki

ihtiyaçlarını ve taleplerini sağlıklı bir zeminde karşılanması için gerekli tedbirleri alır.

17-Diyanet İşleri Başkanlığı, atılacak adımlarda koordinasyonu sağlayabilir.

18-Bu tür yapıların, sibyan mektebi, medrese ve kurs adı altında, örgün eğitim kurumlarında verilen din öğretimine paralel eğitim ve öğretim yapımları mevzuata aykırıdır. Dini eğitimin devlet okulları ve üniversitelerde verilmesi önem taşımaktadır.

19-Devletin sosyal devlet fonksiyonlarının güçlendirilmesi adına öğrencilerin, yurt, burs vb. imkanlarının artırılması gerekmektedir.

20-Bu tarz oluşumlar bünyesinde faaliyet gösteren kurs, yurt vb. mekanlarda, sağlıksız ilişki ve ortamların gelişmemesi için tedbirlerin artırılması sağlanmalıdır.

21-Yaşadığımız yakın tarihteki tecrübeler, dini yapıların sebep olduğu sağlıksız gelişmelerden birisinin de gençlerin ailelerinden koparıldığı ve yanlış hedeflere yöneltildiğini göstermektedir. Aieleden ve toplumsal gerçeklikten koparan dini anlayışlar ve doktrine etme faaliyetleri konusunda dikkatli olunmalı; geliştirilecek politikalarla ailelerin rol ve işlevlerinin artırılması hedeflenmelidir.

22-Toplumda varolan temel dini ve sosyal sorunlar karşısında, İlahiyat Fakültelerinin daha çok araştırma ve bilgi üretimleriyle katkıda bulunması önem taşımaktadır. Devletin bu konuda maddi ve manevi anlamda İlahiyat Fakültelerini daha çok desteklemesi sağlanabilir.

23-Toplumda din adına bu tarz bir takım korsan oluşumların ortaya koymaları söylemlere, önemli oranda insanların kandıkları görülmektedir. Bu durum, eleştirel bir zihniyet ve bakış açısının önemine işaret etmektedir. Gerek eğitim sistemi, gerekse toplumsal yayınların eleştirel zihniyet üzerine kurulması yönünde politikalar geliştirilmesi sağlanmalıdır.

24-Sürekli dini bir terminoloji üzerinden konuşmak, toplumda birçok sorunun halledilmesini güçleştirdiği gibi dine karşı negatif ilgilerin oluşmasını da sonuçlamaktadır. Özellikle siyaset kanadından bu tür dini terminoloji merkezli söylemler konusunda daha hassas olması beklenebilir.

25-Toplumda kutuplaşmanın giderek yoğunlaştığına dair bazı göstergeler belirginleşmektedir. Siyasal, toplumsal, dini vb. tüm söylemlerde toplumun tamamına hitap eden kuşatıcı bir dilin kullanılması önem taşımaktadır.

26-İslam medeniyeti tüm insanlık için kurulan bir medeniyettir. Bu medeniyet, inhisarcı olmayıp, tüm insanlığa doğru açılım gösterir. Bu çerçevede, bu tarz dini oluşumların inhisarcı, kısıtlayıcı, kayırcı, nefrete ifade eden söz ve eylemleri karşısında, kuşatıcı, tüm insanlığı kucaklayan söylemi devletin, siyasetin, dini ve toplumsal kurumların merkezinde yer alacak şekilde stratejiler geliştirilmelidir.

DEVLET-DİNİ GRUP VE TOPLUM İLİŞKİLERİ

-Bir Yeniden İnşanın Temelleri-

Prof. Dr. Mustafa TEKİN
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Cemaat konusu, hem Türkiye'nin hem de İslam dünyasının gerek yakın tarihi gerekse uzun tarihsel süreci içerisinde farklı problem alanlarıyla gündemi sürekli meşgul etmiştir. Ancak cemaat meselesinin ajandamızda daha sıcak bir başlığı oluşturması, son birkaç yıllık olayların bir sonucudur. Nitekim milatlandırılmış bir tarih olarak 17/25 Aralık 2013, bölümlemek gerekirse, ilk dönemin başlangıcı olarak zikredilmektedir. Ancak ikinci dönem dediğimiz ve ciddi bir kırılma olarak nitelendirebileceğimiz 15 Temmuz 2016 darbe teşebbüsüdür. Bu darbe teşebbüsünün, aslı itibarıyla cemaatler tarihi diye bir şeyden bahsedeceksek çok özel bir yeri vardır. Zira uluslar arası ölçekte yapılan bir cemaat, yönetimi hem de klasik darbe yöntemiyle devirmek istemiştir. Hiç şüphesiz tarihsel süreçte devlet ve hükümetlere yönelik cemaat ve mezheplerin karşı duruş ve ufak çaplı darbelerinden bahsedebilirsek de, ilk defa küreselleşmenin de getirilerini kullanarak bir cemaat yapılanması uluslar arası boyutlarda etkinlik göstermiş ve darbeye teşebbüs etmiştir.

Esasen Türkiye'de bu zamana kadar herhangi bir cemaatin "devlete rağmen" bir politikayı açıktan izlemesi söz konusu olmamıştır. Belki tarihinde ilk defa bir cemaat yapılanmasının darbeye teşebbüs ettiğine şahit olunmaktadır. Bu durum şu tez çerçevesinde de okunabilir. Esasen darbeyi gerçekleştirmek isteyenler Amerika ya da Avrupa Birliği yani Batı'dır. Fetö ise, bu darbeye tam katılım sağlayarak araçsallaşmıştır. Netice itibarıyla hangi tezi kabul edersek edelim, bir cemaatin kendi özgül ağırlığı ve fonksiyonlarını aşmış vakıa ile karşı karşıyayız.

Bu durum tüm mercceklerin cemaat üzerine odaklanmasını sağlarken, devlet ve toplum reflekslerinin "cemaat" kavramı üzerindeki değişim ve kırılmaları kendisini göstermeye başlamıştır. Zaten uzun süredir İslam dünyasında varolan mezhep çatışmalarının da eşlik ettiği tartışmalar, Türkiye özelinde cemaatlerin de konuya dahil edilmesiyle farklı bir boyut kazanmış; İslam ve toplum ilişkilerinin içeriğinin değişmesine kadar yayılmıştır. Öyle ki, mazlumluktan bir güven sorunu olmaya kadar gelen cemaat kavramı, bugün nasıl yapılandırılacağı konusunda bir belirsizlik içindedir. Bilhassa 15 Temmuz darbe girişiminin ardından cemaat-toplum ve devlet ilişkileri şu temel tezler etrafındaki tartışmalarda kendisini göstermiştir. Kimi çevreler, cemaatlerin toplum ve devlet için ciddi problem olduğunu ve bu sebeple cemaatsiz bir

İslam'ın yaşanması gerektiğine dair aşâğılarda dolaşan bir tezi dillendirmektedirler. İkinci bir damar, bunu daha da ileri götürerek bunun bilhassa devlet için oluşturduğu zaafiyetlerden hareketle daha seküler bir yaşamı öngörmektedirler. Özellikle batucular tüm bu gelişmelerin, kendilerinin eskiden bu yana dile girdikleri tezleri kuvvetlendirdiği kanaatinde dirler. Üçüncü yaklaşım; Türkiye'de Fetö'nün bir ârıza olarak ortaya çıktığını; dolayısıyla bunların diğer cemaatler için genelleştirilemeyeceğini dillendirirler. Bunlar da bilhassa cemaat mensubiyetleri olan kişilerdir. Dördüncü bir yaklaşım da, aslında cemaat-toplum ve devlet ilişkilerinin sağlıklı olduğundan hareketle, bunların yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadırlar.

Biz bu tebliğde, dördüncü yaklaşımdan hareketle cemaat-toplum ve devlet ilişkilerinin yendien yapılandırılması gerektiğini savunacağız. Her şeyden önce "cemaat"lerin toplumların bir realitesi olduğu gerçeğinden hareket ederek, cemaatin gözardı edilemeyeceği; ancak siyasallaşmış, işlevleri değişmiş ve karmaşıklaşmış, sürekli ara dönem politikalarına maruz kalmış, deneimsiz olan cemaatlerin toplum ve devletle olan ilişkilerinin düzenlenmesi gerektiğinin kaçınılmaz bir görev olarak ortada durduğunu savunacağız. Bu sebeple çalışmamızda öncelikle cemaat-devlet ve toplum ilişkisindeki temel problemleri belirterek, ardından nasıl bir yapı inşa edilebileceği konusunda tartışmalar yapmak istiyoruz. Doğrusu cemaatlerin uzun tarihsel süreçte ve Türkiye'deki serencamı, bu tartışmaları önceleyen bir gereklilik ise de, buna uzun boyutlu olarak girmeyeceğiz. Zira bir önceki tebliğ, bu tarihe değinecektir. Öte yandan daha önce sunmuş olduğumuz bir tebliğde, Osmanlı'nın son döneminden itibaren bir tarihsel problem analizi yaptığımızdan¹, burada onları tekrar etmeyeceğiz. Tarihe gidişleri, ancak bu problemin izlerini süremek açısından bu tebliğe dahil edeceğiz. Fakat tüm bunları önceleyen cemaate dair bir kavramsal ve tarihsel çerçeve ile işe başlamak istiyoruz.

Kavramsal ve Tarihsel Çerçeve: Dini Grup ve Cemaat

Bir dinin toplumla buluştuğu andan itibaren farklı anlamların konusu olduğu bir gerçektir. Çokça belirtildiği üzere vahyin 7. Yüzyılda Arap toplumu ile buluşmasından itibaren, muhtelif anlama sorunları bir otorite olarak Hz. Peygamber'e (SAV) müracaat edilerek halledilmekte idi. Fakat Onun irtihalinin ardından, değişen şartlar sosyo-ekonomik ve kültürel farklılaşma bağlamında dini metinler de farklı anlamların konusu olmakta idi. İşte bizim çok genel anlamda dini gruplar dediğimiz birliktelikler böylece oluştu. Bu gruplaşmalar siyaset, ekonomi, kültür vb. faktörlerin yanı sıra liderlik çatış-

¹ Mustafa Tekin, "Türkiye'de Din Siyaseti ve Siyaset-Cemaat İlişkisi", Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme-Mezhepler ve Dini Gruplar Arası İlişkiler, Bursa, Kurav, 2015, ss. 547-562.

maları ve metinlere farklı yaklaşımlar gibi girift ilişkiler ağı içerisinde şekillendi ve çeşitlendi. Böylece mezhep, cemaat, tarikat, grup, fırka gibi genel adlandırmaların yanı sıra Kur'an-ı Kerim'de de kendisine yer bulan şia, fırka, muhacir, ensar vb. sosyal gruplar da ajandamıza girmiş oldular. Bu açıdan öncelikle dini grupları, tarihin bir ânında yaşanan ve yüzyüze gelinen soru(n) lar karşısında verilmiş cevaplar, deneyimler ve oluşumlar olarak tanımlamak mümkündür. Aslında bu tanım dini grup ve cemaatlere dair iki niteliği öne çıkarmaktadır. Birincisi, dini grup ve cemaatler din üzerine yorumlar olup dinin kendisi değildirler. İkincisi de, tarihseldirler. Birbirleriyle bağlantılı bu iki nitelik ve herhangi bir dinin tarihi bize iki gerçeği hatırlatır. Birincisi, din, herhangi bir cemaat görüşü ile özdeş değildir. Bunu bilhassa vurgulamamızın sebebi, günümüzde farklı cemaat ve fırkaların kendi yorumlarını mutlak hakikat olarak görmeleri sebebiyledir. Bununla birlikte cemaat ve fırkalar sosyolojik gerçekliklerdir.

Bu arada kavramları yerli yerine oturtmak açısından bazı analizler yapmamız zorunlu görünmektedir. İlk önce Hadis olarak zikredilen şu metne bir bakalım; “Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldı. (Bunlardan) biri cennette ve yetmiş ateştedir. Hıristiyanlar da yetmişiki fırkaya ayrıldı. (onlardan da) yetmişbir fırka ateşte ve biri cennettedir. Muhammed'in canı (kudret) elinde bulunan (Allah'a) yemin ederim ki, benim ümmetim muhakkak yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bir fırka cennette ve yetmiş iki fırka ateştedir. Ya Rasülallah! Cennette olan fırka kimlerdir? Diye soruldu.. O “Cemaat” diye cevap verdi.”² Bu hadiste dikkat edilirse üç adet grup ifade eden kavram kullanılmaktadır. Bunlar, Ümmet, fırka ve cemaattir. Burada bilhassa fırka ve cemaat kavramlarına dikkat çekmek gerekmektedir.

Arapçada fırka, takım, grup, parti gibi anlamlara gelen fırka³, ayrılma, bölünme, çatlak, yarık demek olup diğerinden ayrılan cemaati ifade etmektedir.⁴ İslam düşünce tarihinde ise, kendilerine özgü düşünce ya da itikadi anlayışlara sahip gruplar için kullanılır ki, siyasi akım ve itikadi mezhep anlamını da içkindir.⁵ Fırka kavramı, Kur'an-ı Kerim'de 35 kez geçmekte olup, bunlardan 24'ü medeni 11'i ise Mekki surelerdedir. Burada anlaşılmaktadır ki, olumsuz bir içeriğe sahip fırka kavramı, müslüman toplumun kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde (Medine Dönemi'nde) ayrılıkçı yapılanmaları ifade etmek üzere daha çok kullanılmıştır. Tüm bu bilgileri toplayarak ifade etmek gerekirse, aslında “cemaat” yani cemaat kavramı, ümmetin üzerinde birlik

² İbn Mace, Fiten, 17; İbn Mace, Sünen-i İbn Mace Tercemesi ve Şerhi, Çev. Haydar Hatipoğlu, c. 10, İst., kahraman Yay., 1983, s. 209-210.

³ Mevlüt Sarı, El-Mevarid, İst., Bahar Yay., 1982, s. 1153.

⁴ Ragıp El-İsfehani, El-Müfredat Fi Garibi'l-Kur'an, Kahire, 1961, s. 377-378.

⁵ Bekir Topaloğlu, “Fırka”, İslam Ansiklopedisi, c. 13, İst., T.D.V. Yay., 1996, s. 35.

sağladığı ana yapıyı ifade etmekte olup, fırka ise bu ana yapının içinde farklı düşünce, görüş ve yorumları sebebiyle farklılaşmış gruplara referansta bulunmaktadır ki, hacmi genişleyip daralabilmektedir. Dolayısıyla bizim bugün cemaat şeklinde isimlendirdiğimiz gruplar, gerçekte kavramsal olarak “fırka”ya karşılık gelmektedirler.

Diğer yandan, bugün gerek dini gerekse sosyolojik literatürde farklı isimler ve yapılar inceleme konusudurlar. Söz gelimi; dini grup ifadesi çok genel bir dini birlikteliği ifade etmekte olup, din merkezli yapılanmalardır. Dolayısıyla tarikat, cemaat, fırka kavramlarını içerirler. Bu bağlamda dini grup, yapılanmasının karakteristiği ve niteliklerine atıf yapmadan din merkezli yapılanmaların genel adı olmuştur. Tarikat ise, tasavvufi söylem ve pratiklerin “merkez”i belirlediği dini yapılanmalardır. Fakat fırka yerine de kullanılan cemaat kavramı, tarikatı da içine alacak şekilde kullanılabilir. Bugün cemaatler, fırka şeklinde adlandırılmayıp, din merkezli oluşan ve daha çok dinin farklı anlaşılma, yorumlanma ve yaşanma biçimi açısından farklılaştığı bir durumu ifade etmektedir. Biz en azından bu tebliğ boyunca genel kullanım üzerinden giderek, tüm gruplandırmaları kapsamak üzere cemaat kavramını kullanmayı tercih etmekteyiz. Doğrusu bunun iki temel sebebi bulunmaktadır. Birincisi; Türkiye’de yaygın kullanım bu kavram üzerindedir. İkincisi de, şu anda tartıştığımız aktüel problem de, cemaat, fırka ve tarikatlarla ilgilidir.

Tarih boyunca mezhep ve cemaatler, gelişen siyasal, sosyal, ekonomik olaylar eşliğinde İslam’a dair bir anlama ve deneyimleme farklılığını ifade etmiş, önemli işlevler görmüş, bazı problemleri içinde barındırmakla birlikte, bugüne gelinceye kadar sosyal hayattaki varlıklarını idame ettirmişlerdir. Bu açıdan belirtmek gerekirse cemaatler, toplumsal hayatın bir realitesidirler. Dolayısıyla cemaatlerin olmadığı bir dini hayat önermek, bu sosyolojik realiteden uzaklaşmak anlamına gelecektir. Bu noktayı da belirttikten sonra genel olarak Türkiye’de cemaatlere dair problemleri öncelikle tespit edecek, ardından siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlamda devlet, cemaat ve fert arasındaki ilişkilerin sağlıklı kurulmasında nasıl bir yol izlenebileceğine dair önerilerde bulunacağız. Hiç şüphesiz buradaki analizler ve öneriler açık uçlu metinler olup, tartışmalarla tekamüle erecektir. Bu sebeple tebliğimiz sorunlar ve öneriler kısmını muhtasar bir hacimde tutarak müzakere tartışmalarına geniş bir yer ayırmak niyetindedir.

Tarihsel/Sosyolojik Bir Okuma: Sorun/Hasar Tespiti:

Osmanlı’da dini gruplar, cemaat, tarikat vb. olarak yapılanmış ve kurumsallaşmış; devlet de onları bu isim ve yapıyla kabul ederek ilişki kurmuştur. Bu bağlamda sadece müslümanların değil gayr-ı müslümlerin cemaatleri de tanınmış; her bir cemaat ve tarikat yapılanmasının, hem kendi aralarında

hem de devletle nasıl bir ilişki içinde olacakları belirlenmiştir. Tabii henüz Ulus-devletlere geçilmediği bu imparatorluk sürecinde, farklı cemaat ve yorumların kendisini ifade edeceği bir zemin daha çok mevcuttu. Bu zemin hem kültürel hem de hukuki ve siyasal açıdan sağlanmış bulunmaktaydı. Esasen Ulus-devlet öncesi imparatorluk yapılanmalarının, birçok problem alanları olsa bile kozmopolit bir yaşama daha açık olduğunu söylemek mümkündür. Bu, cemaat, tarikat ve mezhepler arası çatışmaların hiç olmadığı anlamına gelmez. Söz gelimi; Batı'da mezhep savaşları oldukça travmatik sonuçlar vermiştir. İslam tarihinde de cemaat, tarikat ve mezhepsel gerilimleri görmek mümkündür.

Osmanlı Devleti, bir teokratik devlet olmamakla birlikte, İslam devlet ve toplum katında önemli bir meşruiyet düzeyi idi. Din-devlet ilişkilerinin yapılanmasına baktığımız zaman, dini şeyhulislamlık makamıyla devlet katında temsil edildiğini, iktidarın icraatlarını buradan meşrulaştırmaya çalıştığını görebiliriz. Fakat Şeyhulislamlık makamının devletin uhdesinde bir kurum olduğu göz önüne alındığında, dinin devlet karşısında özerk bir yapıya sahip olmadığını söyleyebiliriz. Devlet, şeriyye ve Evkaf vekaleti üzerinden cemaatlerin ve tarikatların ilişkilerini düzenlemiştir ve en önemlisi; cemaat ve tarikatlara yardım etmek ve bazı ayrıcalıklar tanımakla birlikte cemaatlerin devlete karşı belirli bir mesafede konum almalarına dikkat edilmiştir. Şayet politik ve sivil alan şeklindeki ikili tasnifi veri olarak alırsak, cemaatler ve tarikatlar işlevleri itibarıyla sivil ve toplumsal alanda ikamet ettirilmiş; fert ile devlet ve toplum arasında sosyalleştirici ve aynı zamanda ilişkileri dengeleyici bir işlev görmüştür.

Bu arada devlet, kendisi için tehlike arz ettiği durumlarda onlara yönelik bir tasfiye ya da zayıflatma hareketi yapmaktan kaçınmamıştır. Nitekim Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki savaş, yine Bektaşilerin Yeniçeri Ocağı'nda kuvvetlenmeye başlamaları karşısında devletin buna yönelik reaksiyonları hatırlanmalıdır. Bu anlamda devletin kontrol edici gözleri cemaat ve tarikatların üzerinde olmuştur. Fakat şu noktayı atlamamalıyız; Cemaat ve tarikatlar, ulema ile birlikte politik ve sivil alan ya da devlet ve toplum arasında her iki tarafa karşı da dengeleyici bir rol oynamakta idi. Devletin toplum aleyhine gelişebilecek icraatlarına karşı itirazlar ile devletin ve toplumun bekası bu dengeleyici rolün genel tezahürleridir. Doğrusu Osmanlı'nın son döneminde yozlaşmaya başlayan kimi tarikat ve cemaatler, bu denge ve düzenin kaybolmasına yol açmışlardır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişle birlikte, tarikatlar ve cemaatler bağlamında radikal değişimler ve kopuşlar yaşanmıştır. Birincisi, Osmanlı'nın son döneminde başlayan modernleşme süreci, Cumhuriyet'le daha hızlı ve yoğun bir şekilde işlemeye başlamıştır. Tanzimat'la birlikte varlık anlayışındaki kı-

rılma, seküler referanslarla devam etmiştir. Burada konumuzla bağlantılı iki önemli kırılmaya işaret etmeliyiz. İlki ve en önemlisi, ulus-devletin inşasıdır. Ulus-devlet, kendisini büyük bir cemaat olarak konumlandırırken, cemaatlerin meşruiyetlerini tartışmaya açmış ve eski düzen bozulmuştur. Herkesin birbiriyle kaynaştığı ve devlet ve toplum için çalıştığı bu büyük cemaat, Durkheim'ın "kolektif bilinç"inden kuvvet almaktaydı. Nitekim 1924 yılında Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti, 1925'te de Tekke ve Zaviyeler kaldırılmıştır. Diyanet İşleri başkanlığı ise, vatandaşların dini ibadetleri ve işlerini yürütmek üzere ihdas edilmiştir. Böylece tarikat ve cemaatler hukuki ve siyasal meşruiyetlerini yitirmiş olmaktadır.

Esasen modernleşmenin temel paradigmalarından biri olan bireyselleşme, Türkiye'de o günden bugüne belirli etkiler göstermişse de, Ulus-devletin cemaatçi yapılanması, Türkiye'de bireyci düşüncelerin belirli bir çizginin üzerine çıkmasına da izin vermemiştir. Açıkçası bugün de bu kolektif ruh, gündelik hayatın içinde izlenebilmektedir. Fakat yine de paradoksal olarak bilhassa 1980'lerden sonra dışa daha açık modernleşme politikalarının bir getirisi olarak bireyselleşmenin yükselişine eşlik eden bir düzen vardır ve bugüne gelinceye kadar gelişme göstermiştir. Bu bireyselleşmenin cemaat yapılanmalarına nasıl etki ettiğini ayrıca tartışmak gerekir.

İkinci önemli kırılma noktası, tarikat ve cemaatlerin kapanmasıdır. Böylece Osmanlı'da varlığını idame ettiren, devlet ile toplum ya da politik ve sivil alan arasında konumlanan cemaat ve tarikatların kapatılması, yeni bir düzenleme yapılmasını gerekli kıldığı gibi Devlet-Din ve toplum arasındaki kurumsal ilişkilerin yeniden düzenlenmesini de icbar etmiştir. Aslında buna eşlik eden bir meseleyi daha ifade etmeliyiz; o da ulemanın devlet ve toplum nezdinde giderek zayıflayan gücüdür. Bilindiği gibi ulema da, İslam'ın esas söyleminde sivil alanda konumlanan bilgi, önderlik, yol gösterme, çözüm sunma vb. birçok fonksiyonlar icra eden otoritedir. İmam-ı Azam'ın devlet nezdinde resmi görevi kabul etmek istememesine dair hassasiyeti, ulemanın daha çok sivil alanda konumlandırılması gerektiği ile ilgilidir. Ulema, mezhep ve cemaatlerin yapılaşması, oluşumu ve gelişiminde ciddi olarak etkindir. Osmanlı'da da ulema, devletin ayağını bastığı üç önemli ayaktan birisi idi. Fakat giderek siyasal ve sivil alandan bir otorite olarak çekilmeye başlamıştır. Devlet bürokrasisinde ulema etkinliğini ve hacimini kaybederken, Batı'ya gönderilen ve tercüme odalarında yetişen yeni prototip olan aydınlar ulemanın yerine ikame olmaya başlamışlardır.

Cumhuriyet Dönemi'nde Tekke ve zaviyelerin kapatılması, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ihdası, Ulus-devletin inşası şu sonuçları doğurmuştur. İlkin, cemaat ve tarikatlar resmi varlıklarını kaybederken merdiven altlarına inerek orada hayatîyetlerini devam ettirme sürecine girmişlerdir. İkincisi, dev-

let-toplum ya da politik-sivil alan arasındaki eski düzenek bozulurken, ulema ile cemaat ve tarikatlar ara mekanizmalar olarak devreden çıkmışlardır. Üçüncüsü, daha sonraki süreçte bu durum, cemaatlerin tekrar farklı yapılarla kendilerini ifade ederken, bir dayanak noktası olarak geleneklerini yitirmeleri ya da geleneklerinin zayıflamasına sebep olmuştur. Bugün cemaat ve tarikatların yöneme ve eksen sorunları biraz da buradan kaynaklanmaktadır. Zira o gelenek içinde davranış kodları bulunmaktaydı. Dördüncüsü, Ulus-devlet bir cemaat formuyla ancak modern bir İslam projesi içerisinde kendisini göstermiştir.

Cemaat ve tarikatlar uzun bir süre hayatta kalma mücadelesi vermişler ve sorunlu siyasal meşruiyetlerini merdiven altlarında ancak toplumsal ve sivil alandan güç devşirerek telafi etmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda, Cumhuriyet'in erken dönemlerinden itibaren geliştirilen radikal modernleşme, batılılaşma politikaları, politik ile sivil alan arasındaki kopuşu/yarılmayı artırırken politik alanı yeni arayışlara da sevk etmiştir. Politik alanın, aslında sivil olması gereken kamusalı temellük etmesi, Cemaat ve tarikatları meşruiyet çerçevesinin dışında bırakırken, sürekli periferiye yerleştirmiştir. Bu, cemaat ve tarikatların potansiyel üyelerinin de uzun süre periferide olmasıyla örtüşen bir durum olması hasebiyle, gelecekteki ittifakların hangi duygusal ve rasyonel retorikten beslendiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Böylece cemaat-toplum arasındaki kesişme noktaları daha da hızlanırken, tarikat ve cemaatlerin toplum nezdindeki meşruiyet düzeylerini yükseltmiştir. Bunu bilhassa 1950'den sonraki Türkiye tarihinde daha yoğun olarak izlemektediriz.

Cemaat ve tarikatların uzun süre hayatîyetlerini devam ettirme mücadelesi, 1970'ten sonra yavaş yavaş yeni bir kurumsallaşmaya, bilhassa 1980'den sonra ise farklı kurumsal yapılarla büyümeye yerini bırakmıştır. 1980 darbesinin ardından yaşanan iki gelişme cemaatler açısından uygun bir iklim ve zemin oluşturmuştur denilebilir. Birincisi, 1970'ler boyunca 1968 hareketlerinden mütevellit güçlenen sol karşısında, Devletin Türk-İslam sentezini desteklemesidir. Bu, aynı zamanda Türkiye'nin Amerika ile ilişkilerinin kuvvetlenmesi ve dışa daha açık modernleşme politikalarıyla uyum içinde olmuştur. Devlet, din derslerinin zorunlu hale getirilmesi, cemaat ve tarikatlar karşısında daha toleranslı yaklaşımları desteklemiştir. Bu, Turgut Özal iktidarı ile sağlanmaya başlanmıştır. İkinci önemli faktör, Özal iktidarında ki, muhafazakar kitlelerin ekonomik, siyasal, sosyal vb. birçok bakımlardan merkeze doğru yürüme serüvenlerinin başlangıç noktasıdır. Cemaatler de bu sürece paralel olarak büyümeye ve etkinliklerini artırmaya başlamışlardır. Bu büyümeler bugün gelinen noktada, birçok ticari faaliyet alanlarına kadar genişlemiştir.

Tam da bu noktada, cemaat ile devlet arasındaki ilişkilerin nasıl gelişip yapılaştığına dair kısa bir değinide bulunmalıyız. Bu ilişki, aslında Türkiye'deki

sosyolojik gelişmeler etrafında oluşmuştur. Açıkçası politik alan ile cemaatler arasında yukarıda bahsettiğim kopuş ve politik alanın sivilliği temellükü, bir gerilimi ifade etmektedir. Gerilimin birkaç türlü sonucu olmuştur; Radikal modernleşme politikalarına olan açık ve örtük direnç, cemaat ve tarikatların toplumsal meşruiyetlerini yükseltmiştir. Bu, aynı zamanda merkez ile periferi arasındaki gerilimde de izlenebilmektedir. Açıkçası, politik-sivil ve devlet-toplum arasındaki kopuş, devlet, toplum ve cemaat ilişkisinde, Ulus-devletin istediği ve beklediği politik, sivil ve kamusal alan arasında bir örtüşme olmadığı gibi mesafenin derinleşmesine sebep olmuştur. Bu durum devlet (ya da hükümet edenler) ile cemaat arasında şu tür ilişkilerin ortaya çıkmasını sonuçlamıştır. Birincisi, hükümet edenler, toplumla ilişkide cemaat ve tarikatların toplumsal meşruiyet çerçevelerinden faydalanmak istemişlerdir. Biz bunu seçim zamanlarında daha yakından izlemekteyiz. Yeterli din eğitiminin yapılmadığı, toplumun gelenek, tarih ve dinle temasının bilhassa 1970'lerden itibaren cemaat ve tarikatlar üzerinden sağlandığı bir durumda, cemaat ve tarikatların toplumsal meşruiyet düzeylerini anlayabiliriz. Hükümet edenlerin resmi anlamda meşru görmedikleri cemaat ve tarikatlarla bu ilişkileri, aslında onların toplumsal meşruiyetlerini tanıdıkları anlamına da gelmektedir. Bunun karşısında cemaatler de, devletin tüm kamusalılığı ve sivilliği temellük ettiği bir ortamda, devlete yaklaşmak ve onun gücünden faydalanmak istemişlerdir. Devlete ve bürokrasiye sızma faaliyetleri bunun bir sonucudur. Ancak belirtilmelidir ki, devlet ve bürokrasiye sızma faaliyetinin iki hedefi daha vardır. Birincisi, devlet ve bürokrasiye cemaat ve tarikatların kendi ajandaları doğrultusunda bir raya oturtmak, İkincisi de, diğer cemaat ve tarikatlar karşısında güç kazanmak.

1980 sonrası bugüne kadar cemaat ve tarikatlar, devletin daha esnek politikaları ve toplumsal faaliyetleri ile hayatta kalma safhasını aşarak büyümelerini devam ettirdiler. 1997 sonrası kısa bir dönem postmodern darbe sürecine maruz kalarak kısa bir kesintiye uğradıysa da, 2002 sonrası süreçte adım adım gelişmeye devam ettiler. Vakıf, dernek, şirket, holding vb. birçok yapılanmalarla güç kazandılar. Fetö yapılanması, 2013 sonrasında cemaatleri bir başka şekilde ajandamıza taşımıştır. Daha önce "mağduriyet" in birinci elden göstergesi olan cemaat ve tarikatlar, 15 Temmuz'un ardından din, devlet, cemaat ve toplum ilişkilerine dair yeni özneler olarak konuşulmaya başlanmıştır.

Bu kısa okuma ile satır aralarında ortaya çıkan sorunları, tebliğimizin bundan sonraki kısmında önce problem formatına büründürmek, ardından da çözüm önerilerini sunmak istiyoruz. Daha sistematik olması açısından bunları maddeler halinde ifade etmeye çalışacağız.

Problem Noktaları ve Çözüm Önerileri:

1- Türkiye'nin çok yakın geçmişinde "milat"lanıdırılmış iki tarih ajandamıza girmiştir. 17/25 Aralık 2013 ve 15 Temmuz 2016. Bu tarihlerle birlikte karşılaşılan sorunlar, geçmişe doğru tekrar bir okumayı da icbar etmiştir. Peki nasıl bir olayla karşı karşıya kalınmıştı? Aslına bakılırsa son bir yıldır devam eden Olağanüstü hal ve çıkarılan KHK'lar ile ihraç edilenler ve tutuklananlar göz önüne alındığında, iki temel şeyle karşılaştığımız söylenebilir. Birincisi, tarihinde ilk kez bir cemaat yapılanması, küresel ölçekte uluslar arası boyutlar kazanarak devlet ve hükümet edenlerle bir çatışmaya girmiştir. Hükümet edenlere ciddi rezervleri olsa da, bu boyutta bir çatışmanın daha önce olması önemlidir ve cemaatlerin genel anlamda küresel ve uluslar arası ilişkilerine dikkatleri çekmektedir. Küresel aktörlerin cemaatleri manipüle etme noktasında gördükleri işlev, devletin hem uluslar arası hem de ulusal düzeyde cemaatlerle ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi gerektiğine atıfta bulunmaktadır. Türkiye'nin yabancı ülkelerle olan antlaşmalarında, belki bunlar üzerinde daha yoğun ve hassas bir şekilde durması gerekmektedir. Öte yandan Türkiye'nin gerek Ortadoğu ve Asya, gerekse Avrupa ve Amerika ile denge sağlayıcı politikalar oluşturması yararına olabilir. Fakat yine de yurtiçinde devlet-cemaat ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde konumlandırılması, uluslar arası ilişkiler açısından da başta gelmektedir. Yabancı ülkelerle görüşmeler ve antlaşmalarda bu konuların da Türkiye tarafından gündeme getirilmesi sağlanabilir.

2-Tarihsel okumadan anladığımız kadarıyla, cemaat ve tarikatların devlet ve bürokrasiye sızdıkları anlaşılmaktadır. Fetö yapılanması, bunun derinliklerini göstermesi açısından ilginçtir. Yukarıda belirtildiği üzere, devlet ve bürokrasiye sızma üç sebepten kaynaklanmaktadır: Devlet gücünden yararlanma, rakipleri arasında güç ve prestij kazanma ve devleti dönüştürme.

İlk önce üçüncüsünden başlayacak olursak, devlete ve bürokrasiye sızmanın, politik alan ile sivil alan arasındaki oluşan mesafe sonucu hedef farklılaşmalarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Radikal modernleşme politikalarının sonucu oluşan bu yarılma, bir yandan devlet ile cemaatlerin farklı ajandalara sahip olmasını sonuçlarken, diğer yandan eksen kavramı etrafındaki tartışmalarda izlenebilir. Açıkçası modernleşme konusundaki rezervlerin günümüzde muhafazakar camia ve cemaatlerde azaldığı göz önüne alındığında, ilk yapılması gereken politik alan ile sivilite arasında ilişkinin sağlam kurulması ve politik alanın sivil alanı temellük etmemesi için tedbirlerin alınmasıdır. Ancak modernleşme sürecimizde Batıcılık ve İslamcılık şeklindeki iki ana damar arasında varolan gerilim, modernleşme tarzlarına ve iktidar taleplerine dayanmaktadır. Bu da "eksen değişmesi" gibi bir kavramsallaştırmanın tartışılmasına sebep olmakta; sonuçta "devlet" ele geçirilip dönüştürülmesi

gereken bir aygıt hüviyetine büründürülmektedir. Bu bağlamda dönüşüm de aşağıdan yukarıya ülkenin kendi dinamiklerine ve kültürelliğine yaslanan bir nitelikte değil, yukarıdan aşağıya yani devleti ele geçirip aşağıyı dönüştürmeye doğru yol almaktadır. Doğrusu bu mentalite devam ettiği sürece, devlete ve bürokrasiye sızmanın önü alınamaz.

Bu sebeple öncelikle devlet, bir ideolojik aygıt olmaktan çıkarılarak adaleti tesis edecek mekanizmaya dönüştürülmelidir. İkinci adım olarak, politik alan ile sivil alan arasındaki kopuş giderilmeye çalışılarak devlet, herkesin devleti haline gelmelidir. Aslında demokratik toplumların işleyen mekanizması, aşağıdan taleplerin devlet düzeyine yükselmesi ve karar alma aygıtlarına iletilmesidir. Dolayısıyla bir yandan farklılıkların hakları ve talepleri korunur ve ciddiye alınırken, diğer yandan değişimin dinamikleri sivil alana kaydırılmalıdır. Nihayetinde farklı cemaat, tarikat, sivil toplum kuruluşu ve bireylerin kendisini ifade edecekleri bir kamusal ve sivil oluşumla oluşturularak eksen tartışmaları sona erdirilmelidir. Bu, herkesin homojen olduğu bir birey ve toplumu değil, kendisini farklılıkları ile ifade edeceği bir kamusal, sivil vurgu yapmaktadır.

3-Cemaat ve tarikatların rakipleri üzerinde devlet gücü aracılığıyla güç kazanma istekleri, bir müddet sonra, devlet, diğer cemaatler ve bireyler üzerinde bir tahakküme dönüşebilmektedir. Nitekim Fetö, bunun en bariz örneğidir. Batını bir örgütlenme biçimiyle devlet ve bürokrasiyi ele geçirme teşebbüsü, devlet ve kurumlarına ciddi bir zarar vermiştir. Öyleyse devlet, cemaat ve tarikatlarla kendi arasına kurumsal olarak bir mesafe koymalıdır. Aynı zamanda cemaatlerin birbirleri üzerinde tahakküm kurmamaları için hukuki ve siyasi ilkeler geliştirilmelidir.

4-Cemaat ve tarikatların şu anda “kendi”leri olarak resmi bir tanımları yoktur. Vakıf, dernek, şirket, holding vb. farklı örgütlenme tarzları içindedirler. Bu ise, devlet karşısında cemaat ve tarikatların amorf bir şekilde yer ve biçim değiştirdiklerini göstermektedir. Şu anda devletin en önemli problemi cemaati tespit edecekken resmi tanımı olmadığı için elinden kayıp gitmesi ve farklı biçimlerde karşısına çıkmasıdır. Devletin kanunlar müsaade ettiği ölçüde cemaat ve tarikatların kendilerini tanımlamalarını istemeleri ve onlara hükmi şahsiyet vermeleri sağlanabilir. Böylece hükmi şahsiyete kavuşan bu yapılar ile devlet arasında bir hukuk ve ilişki kurulacaktır.

5-Cemaat ve tarikatlar her türlü faaliyet alanıyla iştigal etmektedirler. Devlet, cemaat ve tarikatların, faaliyet alanları konusunda özelleşmeleri ve bunları belirlemelerini istemelidir. Her bir cemaat bunu deklare etmeli, devlete bildirmeli ve nihayetinde kontrol ve denetim sürecinin içine dahil olmalıdır.

6-Devlet, cemaat ve tarikatları hukuki ve ekonomik anlamda bir denetim altına almalıdır. Böylece faaliyet alanları kadar gelir ve giderlerin de denetlendiği bir mekanizma kurulmalıdır.

7-Cemaat ve tarikatlar, sivil alan içerisinde faaliyet gösteren yapılar olarak kalmalı; devletle toplum arasındaki dengeyi korumalıdır. Onların gerçekte tarihsel ve aktüel işlevi budur. Cemaat ve tarikatlar güç kazanma hesabıyla, otoriteye yaslanmaları durumunda sivil alanın güçsüzleşmesine sebep oldukları gibi bir tahakküm de üretebilirler.

8-Devlet, cemaat ve tarikatların nasıl bir dini yorum ve görüşe sahip olacakları konusunda belirleyici olmamalıdır. Bunun istisnası, cemaat ve tarikat söyleminin şiddete kayması ve bir güvenlik sorunu haline gelmesidir. Bu durumda devlet müdahale etmelidir.

9-Bunun karşılığında devlet idaresinde bir cemaat, tarikat görüşü ve söylemiyle, dini bir yorumun belirleyici olmasına izin verilmemelidir. Devlet, tüm dini yorumlar (İslam dışındaki dinler de dahil) karşısında bağımsız olmalı ve onların hepsini kapsayıcı üst bir şemsiye olabilmelidir. Bir devletin ömrü, içinde yaşayan insanların düşünce, yaşam, görüş ve dini yorum olarak kendisini onun bir parçası hissetmesi ile doğru orantılıdır. Bilindiği gibi Emeviler, cebriliği politik bir söylem ve meşrulaştırıcı devlet doktrini kılmak istemişlerdir. Doğrusu İslam dünyasının bugüne bakıye kalan birçok sorunları böylece başlamıştır.

10-Diyanet İşleri Başkanlığı'nın buradaki konumu gerçekten önem taşımaktadır. Diyanet'in konumu ve fonksiyonlarına dair geçmişten bu yana ciddi tartışmalar bulunmaktadır. Bunların başında laik bir devlette Diyanet'in varlığı meselesi gelmektedir. Bir kısım çevreler ve görüşler, farklı gerekçelerle Diyanet'in kaldırılması gerektiğini ifade etmektedirler. Kanaatimizce bu, şu andaki konjonktürde çok uygun bir öneri değildir. Tüm bu tartışmalar çerçevesinde, Diyanet'in devlet kurumu olarak devlet ile cemaat ve tarikatlar arasında hakem ve arabulucu rolü oynaması beklenebilir. Aslı itibarıyla müslüman dünyada papalık gibi ruhani bir otorite olmadığından, Diyanet'in böyle ruhani bir fonksiyonu ve otoritesi yoktur. Ancak ileri düzeyde Diyanet'in devlet bağlı yarı özerk bir kurum olarak –kanunların elverdiği ölçüde- yeniden yapılandırılması, farklı cemaat ve tarikatların sosyal ve dini temsilini sağlayan ve işlerin denetlenmesini üstlenen bir yapı olması mümkün olabilir.⁶

11-Cemaat ve tarikatların önemli problemlerinden birisi de, Osmanlı'nın son döneminden bu yana geçirdiği deneyimlere bağlı olarak değişimlere uğraması ve sosyolojik değişimler eşliğinde yeniden biçim almasıdır. Hiç şüphesiz tarihsel kodlardan tamamen bir kopuş söz konusu olmamakla birlikte,

⁶ Bkz. Mustafa Tekin, "Yeni Din Politikaları Bağlamında Diyanet", Politika Notu, İlem.

cemaat ve tarikatlardan beklentiler ile onların konumlandırılmasında değişimler dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda cemaat ve tarikatların sosyalleştirme ve fertleri toplum lehinde yeniden mobilize etme bakımından işlevsel hale getirilmesi söz konusu olabilir.

12-Tarih okumasında üzerinde durduğumuz meselelerden birisi de, sosyolojik değişim sürecinde ulemanın yok olması ya da etkinliğinin kaybolması ve modernleşmenin etkisiyle cemaat ve tarikatların geleneklerine bağlılık ve onlarla ilişkilerinin zayıflamasıdır. Bu da cemaatlerin ve tarikatlarının geleneklerinin bozulması anlamına gelmektedir. Böylece cemaat ve tarikatlar devlet ve toplumla kuracakları ilişkinin kodlarını kaybetmektedirler. Dolayısıyla cemaatlerin yapılandırılmasında bu noktanın göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Cemaat ve tarikatların doğru bir eksen duruşunu, hem devlet hem de sivil toplum ve sivillikler sağlayacaktır.

13-Cemaat ve tarikatlar, yaşadığı tarihsel ve sosyolojik gelişmeler ile sosyal, hukuki ve iktisadi açıdan periferiye düşmüştü. Hayatiyet ve merkeze gelme mücadeleleri, onların devlet ile ilişkileri kadar sosyal ve iktisadi ilişkilerini de belirlemiştir. Bu bağlamda cemaatlerin şirketleşmeleri ve bu çerçevede sekülerleşmeleri, onları yapısal olarak da dönüştürmüştür. Bu açıdan cemaat ve tarikatların şirketleşmelerinin önüne geçilmelidir. Şirketleşme, cemaat ve tarikatların tarihsel ve sosyal misyonlarına da aykırı düşmektedir. Onların görevleri toplum için çalışmaktır.

14-Devlet, cemaat, tarikat ve sivil toplum kuruluşlarıyla arasına her anlamda bir mesafe kymalıdır. Cemaat ve tarikatlara belirli vergi muafiyetleri tanıyabilir ya da kolaylıklar gösterebilir. Ancak bunu eşit statüdeki tüm yapılar için adaletle gerçekleştirmelidir.

15-Devlet, uhdesi altında yaşayan herkesindir. Devlete ve bürokrasiye sızmaların önüne geçmek için, devlet ve bürokrasiye alımların dil, din, etnik köken, mezhep vb. farkı ayırt etmeksizin liyakate göre olması önem taşımaktadır. Devletin buna yönelik düzenleme ve mekanizmaları güçlendirmesi birçok handikapın aşılmasını sağlayacaktır.

16-Resmi dini bilginin ilahiyat fakültelerinde olması hasebiyle, ilahiyat ile cemaat ve tarikatlar arasında zaman zaman gerilimler oluşmakta ve bu onulmaz bir rekabete dönüşmektedir. İlahiyat fakülteleri dini bilginin üretilmesi, tartışılmasını sağlarken, topluma aslında farklı düşünsel alternatifler sunmakta; cemaatler ise bir projeksiyon çerçevesinde sosyalleştirme ve bilgiyi deneyimleme işlevi görmektedir. Her ikisinin çok farklı çıktuları olmakla birlikte, ilahiyat ile cemaat ve tarikatlar arasında bu gerilimli alan farklı ilişki biçimleriyle değişebilir.

17-15 Temmuz darbe teşebbüsüne giden süreç, dersane tartışmalarıyla kendisini göstermişti. Fetö yapılanmasının en önemli ayaklarından olan

dersaneler, eğitimde aile ile ilişkilere dikkatlerin çekilmesini sağlamıştı. Fetö yapılanması bu bağlamda çocuklarla aileler arasında gerçekleştirdiği zihni kopuklukla, çocukları yanlış hedeflere doğru mobilize etmekteydiler. Öğrenciler burs, ikna, ödüller ile desteklenmekteydi. İkinci önemli bir parametre de, Türkiye'nin modernleşme serüveninde din eğitiminin bazı problemlerle karşılaşmasıdır. Bu iki parametre ya da öncül bize ailede dini eğitimin yapılmasının, konunun hassasiyeti açısından önemine dikkat çekmektedir. Bilhassa eğitim, okul ve aile bu gözle yeniden akademik çalışmaların, politikaların ve stratejilerin konusu olmalıdır.

18-Yine bu süreç, bilhassa eğitim, burs ve yurt konusunda devletin daha etkin olması gerektiği gerçeğini göstermiştir.

Sonuç Yerine:

Hiç şüphesiz gerek cemaat, devlet ve toplum ilişkilerindeki sorunlar, gerekse bunların çözümlerine dair daha çok şeyler söylenebilir, maddeler eklenebilir. Ancak çalıştaydaki tartışmalar ile bunların detaylanacağını bekleyebiliriz. Aktüel bir sorundan yola çıkarak ortaya koymaya çalıştığımız problemin izlek noktaları, kısa tarih okuması ile gerçekleştirilmeye çalışılan hasar tespiti ve nihayetinde öneriler; görüleceği üzere konunun soyut bir devlet-cemaat ilişkisinden ziyade Türkiye'ye özgü somutluklar içinde ilerlemesini zorunlu kılmaktadır.

Doğrusu bu nokta, ikinci bir hususun daha altını çizmektedir. Anlaşılmaktadır ki, sorunların halli çok boyutlu alanları ilgilendirmektedir. Meselenin bir boyutu tarihsel ve kültürel kodlar ve gelenek ise, diğeri siyasal, sosyal, iktisadi ve hukukidir. Dolayısıyla devlet-cemaat ve toplum ilişkileri, devletin yapacağı birkaç hukuki düzenleme ile halledilemeyecek kadar geniş kapsamlıdır. Bir yandan geniş çaplı akademik analiz ve tartışmalara ihtiyaç duymakta, diğer yandan devlet, cemaat ve toplumda yeniden yapılandırılmaları da gerekmektedir. Hiç şüphesiz bu da uzun bir zamana ihtiyaç duymaktadır.

HİLAFETİN DÜNYEVİLİĞİ VE TARİKATLAR MESELESİ

*Prof. Dr. İbrahim Maraş
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*

Son zamanlarda hilafet tartışmaları yine moda olmaya başladı. Bir tarafta İŞİD veya DAEŞ şeklinde oryantalist bir isimlendirmeye anılan Bağdadi Hareketi, bir tarafta Hizbü't-Tahrir vb. örgütler hilafet tartışmaları yaparken ve hatta kendilerini halife ilan edenler ortaya çıkıyorken, bunun neden sık sık gündeme getirildiği meselesi de kafaları kurcalamaktadır. Bir de anlı şanlı İslam Hukuk profesörleri, gazetelerde zaman zaman bu konuda kafa karıştırıcı yazılar yazınca iş iyice bulanmaktadır.

Meselâ, Hayrettin Karaman, birkaç yıl önceki bir yazısında, DAEŞ'i veya İŞİD'i kastederek halifeliğin bu şekilde ilan edilemeyeceğini, bunun "meşru" ve "uygun" bir şekilde olması gerektiğini maddeler halinde yazıyor. Bu maddelere dikkatlice bakıldığında Karaman'ın resmen ütöpik siyasi bir birliği tasarladığını, hatta bunun için, ilerleyen aşamalarda, birtakım rejimlerin ve yöneticilerinin de değiştirilebileceğini, dolayısıyla İslam devletlerinin kendi bağımsızlıklarından ve yönetim haklarından feragatte bulunacağını/bulundurulacağını vurguluyor¹. Açıkçası tarihte hiçbir zaman gerçekleşmemiş ütöpik, siyasi ve hatta sosyalist bir ümmet nazariyesiyle bizi baş başa bırakıyor. Hem de ortaya çıkabilecek siyasi, milli, iktisadi vb. sorunlara ve bunun hem tarihsel hem de siyasal açıdan gerçekçiliğine girmeden. Karaman, bir başka yazısında daha da vahim sözler söylüyor. İsabetli bir şekilde DAİŞ isminin kullanılmaması gerektiği ile yazısına başlayan Karaman, hilafetin bugün gerçekleşmesinin mümkün olduğundan (!!!) bahisle bunun İslam ümmetinin başkanlığı anlamına geldiğini ve dahası gerçek manada hilafetin sadece dört halife dönemine ait olduğunu belirtiyor². Dolayısıyla Osmanlı da dahil, hiçbir halifenin gerçek halife olmadığını iddia ediyor. Böylece halifeliği kutsal bir dînî kuruma dönüştürüyor. Benzer bir örnek Dünya Alimler Birliği ve söz konusu birliğin bir bildirisinden bahseden Faruk Beşer'in vurgularındır. Bunlara göre; DAEŞ'in halifeliğini ilan etmesi konjonktürel olarak yanlış ve meşru olmayan bir tarzda oluşmuştur³. O halde daha doğru bir halifelik ilanı beklenmelidir. Burada da görüldüğü üzere halifelik adeta dînî bir kurum olarak algılanmakta ve hayalî bir ümmet peşinde koşulmakta, hayallerinde hilafet kurulmaktadır. İşin en ilginç tarafı bu yazarların, Karaman dışında, gerek Dünya Alimler Birliği (Kim bunlara bu ünvanı verdi bilinmemekle beraber) mensupları olsun gerekse Faruk Beşer vb. leri olsun hiçbirisi bu bir terör örgütüdür, kimin kurduğu belli değildir ve asla kendilerini adlandırdıkları isimle anılmamalıdır dememiştir. İslam adının bu örgütle kirletilmesine izin

verilmiştir. Maalesef başta devletin basın yayın organları olmak üzere medya da buna alet olmuştur.

Halifelik meselesinin teolojik tartışmasına bile girmeye gerek yoktur. “Hilafetin Kureyşliliği” iddiasının, tamamen kendi dönemine özgü asla ve asla dini olmayan siyasi bir iddia olduğu aşikârdır. Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v.), sağlığında kendisinden sonra yerine geçecek bir kimseyi tayin ve tespite bulunmamıştır. Bu, ümmetin kendi yönetim meselesidir ve sadece siyasi bir idareden ibarettir. İşte bu nedenledir ki, Farabi, İbn Sina vb. filozoflar bir hilafet teorisi değil, evrensel, erdeme, adalete ve saadete dayalı bir siyasi yönetim felsefesi ortaya koymuşlardır. Yine bu nedenledir ki, İmam Maturidi, diyanet-siyaset ayrımı yapmıştır. Ve yine bu nedenledir ki, Hz. Osman dönemindeki karışıklarda haftalarca evi kuşatılmasına rağmen, sahabenin çoğunluğu ve Hz. Ali olaylara siyasi bir mesele olarak bakmışlar⁴, çok sonraki yıllarda ortaya çıkan Şia ise halifelik meselesini dîni bir mesele olarak görmüştür. Zamanla Şia'nın iddialarından rahatsız olan ve bunlara cevap vermeye çalışan Maturidi ve Eşari gelenek de meseleyi yarı dîni, yarı siyasi bir mesele olarak görmüşlerdir. İşte bundan dolayı, İslam tarihinin seyri içerisinde, birtakım siyasal, sosyal ve iktisadi sebeplerle, zaman zaman hilafetin dîniligi iddiası ortaya çıkmış ve bazı âlimler, dinin evrenselliğini, siyasetin insaniliğini, temel akıl kurallarını, özellikle de kavmiyetçiliğin yasaklandığını unutarak, Hz. Peygamber'den zikredilen “hilafet Kureyştendir” sözünden hareketle, Araplar içerisinde bir kavmin hilafete geçeceği ve dolayısıyla hilafetin sanki dini bir yapıda oluşu gibi, anlamsız ve saçma bir iddianın peşine düşmüşlerdir. Bu meselede esas takınılması gereken tavır, hadis olarak nakledilen “imamlar Kureyş'tendir” sözünün herhangi bir hüküm bildirmeyen dünyevi bir söz olduğunun belirtilmesidir. Nitekim bazı araştırmacılar, bu hadisin dört halife seçiminde etkin olmadığını, İslam'ın temel anlayışına ters düştüğünü isabetli bir şekilde detaylıca ortaya koyarlarken bazıları da bu hadisin halifeler değil, seriyye komutanları ve kabile başkanları için söylenmiş tarihsel bir söz olduğunu söylemektedirler⁵ ki, bu görüş de bizi desteklemektedir. Yani bu hadisin sahih olması veya olmaması çok önemli değildir, önemli olan dünyevi bir söz oluşudur.

İslam toplumlarının yaşadıkları tarihsel süreç, aslında sadece “hilafetin Kureyşliliği” meselesinin anlamsızlığını ortaya koymakla kalmamış, aynı

⁴ Detaylı bilgi için bkz. Murat Akarsu, *Kabile Bürokrasisi ve Hz. Osman-Katline Sessiz Kalman Halife*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2015, s. 225-284.

⁵ Bkz. Mehmed Sait Hatipoğlu, “İslam'da İlk Siyasi Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, c. XXIII, s. 121-213; Ali Bakkal, “Ebubekir'in Halife Seçilmesinde 'İmamlar Kureyş'tendir' Hadisinin Rolü Üzerine”, *İSTEM, İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi*, 2005, c. 3, sayı: 6, s. 87-104.

zamanda hilafetin “dini” bir kurum olmadığını da açıkça göstermiştir. Öte yandan tarihi süreçte Müslümanlar, başlangıçtaki kısa bir dönem dışında bırakılacak olursa, hiçbir zaman siyasi bir bütünlük de oluşturamamışlardır. Buna rağmen Batılı oryantalistler ve siyasi elitler, “Panislamizm” kavramını geliştirmişler ve bu kavramı her zaman suçlayıcı bir şekilde kullanmışlardır. Bu kavram sonraları Ruslara da geçmiş ve onlar da zaptettikleri topraklarda Türkleri hem panislamist hem de pantürkist ve panturanist olarak suçlamışlardır. Halbûki tarihte Türkler de çoğu zaman tek bir siyasi birlik halinde bulunmamıştır. Günümüzde de durum aynı şekildedir.

Güçlü olunan dönemlerde çok fazla sıkıntı yaratmayan halifelik kavramı, aslında Hülâgu’nun Halife Mutasım’ı öldürmesi ile bitmişse de, Yavuz Sultan Selim ile birlikte Türklere geçmiş ve yeniden kavramsal genişlik kazanmıştır. Türk devlet felsefesindeki Tanrı’dan kut alan bilge yönetici, nizam-ı âlemin hakanı ve zıllullâhi fi’l-ard gibi kavramlarla adeta bütünlüşen ve buna rağmen dini bir yapıya bürünmeyen halifelik anlayışı, İslam dünyasının büyük bunalımlar yaşadığı Osmanlı’nın son dönemlerinde sadece Türklerde değil, Hint ve Arap toplumlarında da hem ulema hem de halkın bunalım psikolojisinde; kutsal, ütopyik ve dokunulmaz bir hale getirilmiştir. Hakikatte eski Türk devlet geleneğinde Tanrı’dan kut alan yöneticinin kut alma sebebi, tamamen dünyevî olup; adaleti, barışı ve refahı sağlama sebebiyle alınan, kazanılan bir saadet veya bağlıştır. Bu haliyle de aslında yine dünyevidir. Çünkü yeryüzünde cenneti kuramayana kut verilmez, bu yüzden Türk, her zaman adaleti sağlayan ve mazluma kol kanat gerendir. Bunu yapamayanda da kut asla kalmaz ve gider. Aslında bu kavram olduğu gibi Osmanlı hilafet anlayışına da yansımıştır. Ne var ki, Osmanlı devletinin sıkıntılı anlar yaşadığı son dönemlerde halifelik kavramı artık, bazı tasavvufi çevrelerde, Osmanlı sınırları içindeki yerlerde ve hatta Hint dünyasında; “alınan, kazanılan veya ümmet tarafından tevdi edilen bir makam” değil, “doğrudan Allah tarafından verilen, kullara zulmetme veya Allah’a itaat etmeme durumunda bile sorumlu tutulamayan ve azledilemeyen, tek sorumluluğu ahirette olan, ermiş, insan üstü” kutsal bir yönetici haline bürünmüştür⁶. Bu kavramsal kayma muhtemelen Osmanlı’nın ve İslam dünyasının yaşadığı siyasi sıkıntı ve bunalımların sonucudur. Hâlâ bu psikoloji II. Abdülhamit üzerinden yürütülmekte ve birçok muhafazakâr çevre (dini grup, siyasi İslamcı ideoloji, tarikat ve cemaat) onu evliya kültürü içerisinde, adeta dokunulmaz bir hale getirmektedir. Öyle ki, ona zamanında eleştiri getiren herkes; zalim, hain, alçak ve işbirlikçidir veya en azından ona dil uzattığı için ya helâk olmuş, ya perişan veya bin pişman olmuştur. Anla-

⁶ İsmail Kara, “II. Meşrutiyet’in İlk Yıllarında İslamcılarının Halifelik Meselesine Bakışları”, *İslami Araştırmalar*, 1994, c. VII, sayı: 2, s. 171-180.

şılan odur ki, halifelik, kerametleri kendisinden sonraki dönemde bile etkili olan bir kurum haline gelmiştir. İslam ümmeti öksüz kaldı diye hâlâ ağıtlar yakanlar bile vardır. Bu yüzdendir ki, kendini bilmez birtakım sözde yazarlar veya sahte “güzel adam” sınıfına konulan kişiler, döneminde II. Abdülhamit’i eleştiren Mehmet Akif’i, Elmalılı Hamdi Yazır’ı, sırf bu yüzden, selefi, hain, Batı yalakası gibi görmüşlerdir. Günümüzün meşhur bazı dini grupları, siyasal İslamcılarını ve tarikatları hâlâ bu zihniyettir.

Halifelik kavramının bu şekilde kutsallaştırılmasında elbette II. Abdülhamit’in, Devlet-i Aliyye’yi ayakta tutmak için uyguladığı politikaların da tesiri vardır. Özellikle İslam dünyasının büyük belalara uğradığı son dönemlerde bir can simidi gibi sarınılan hilafet makamı, maalesef aynı şekilde başımıza iş açmaya başlamıştır. Çanakkale savaşında karşımıza düşman olarak çıkarılanlardan önemli bir kısmı, yine kutsal halifeliği kurtarmak adına getirilmişti. Cehaletleri diz boyu olan bu Müslümanlar vb.leri bunun bedelini hem bize hem de kendilerine pahalya ödetmişlerdir. Şu da var ki, II. Abdülhamit dönemine kadar halifeliği İslam dünyasının manevi liderliği olarak algılamayan Türkler, son yüzyılda yaşadıkları sıkıntı ve belalardan çıkış yolunu İslam dünyasının hâmilini üstlenmekte görmüşlerdir. Ancak bu dönemde bile hilafet, devlet erkani ve aydınlarca dini bir makam olarak veya devletin ana rükünlerinden birisi olarak değerlendirilmemiştir. Buna son dönemin tartışmalarında açıkça şahit olabiliriz.

Yüzyılın başında en önemli tartışma konularından birisi Üç Tarz-ı Siyaset idi. Gerek Yusuf Akçura, gerek Hüseyinzade Ali, gerekse Ziya Gökalp gibi aydınlar devletin uygulaması gereken siyaseti tartışırken hem Türklük hem de İslamlık üzerine bir temel oluşturmaya çalışıyorlardı. Onların özellikle Türklük üzerine bir temel oluşturma çabası asla ırkçı, şoven, ümmeti bölücü veya hastalıklı bir anlayıştan kaynaklanmıyordu. Bilakis onlarınki milleti ve ümmeti yeniden ayağa kaldırmak için öne çıkarılması gereken, Müslümanların ve Türklerin her nerede olursa olsun birbirini sevmeye ve tanıma esasına dayalı bir sosyal ve kültürel birlik şuuru taşımasını hedefleyen bir anlayıştı. Bu anlayışa göre, mezhep taassubunu dışlayarak Kur’an’ı anlamaya dayalı bir manevi birlik oluşturulmalı ve böylece Türk ve İslam âleminin güçlenmesi, terakkisi ve geleceğin büyük medeniyetini kurması sağlanmalıdır. Dönemin aydınları hiçbir zaman Türklük ve İslamlığı birbirinden ayrı düşünmemişlerdir. Bu durum, gelenekte de aynı şekildedir. Bunları zikrederken hiçbir şekilde halifeliği bugünkü zikredilen şekilde vazgeçilmez dînî bir gereklilik görmemişlerdir. Aynı zihniyet Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh gibi düşünürlerde de vardır.

Halifelğin dînî bir yapısının olmadığı en çarpıcı örnekleri Sultan II. Abdülhamit dönemine aittir. İttihad-ı İslam anlayışının en büyük savunucusu

olan Sultan Abdülhamit ve onun döneminde önemli görevlerde bulunmuş Ahmet Cevdet Paşa bize bu konuda önemli ipuçları vermektedirler. Her ikisi de Osmanlı Devleti'ni "İslam dininin hâmisî" olabilecek tek devlet olarak görmüşler, bunu da hem Osmanlı hem de diğer Müslümanların siyasi ve iktisadi faydası açısından lüzumlu bulmuşlardır, ancak bunun dini bir gereklilik olduğunu söylememişlerdir. Ahmet Cevdet Paşa, II. Abdülhamit'e sunduğu bir layihada hilafeti Osmanlı Devleti'nin ana rükünleri arasında saymamıştır. Ona göre; "Devlet-i Aliyye, Yavuz Sultan Selim zamanından berü hilafet-i seniyyeye haiz olduğuna nazaran din üzerine müesses bir Devlet-i azimedir. Lakin andan evvel bu devleti tesis edenler Türk oldukları cihetle hakikat-i halde bir Devlet-i Türkiyye'dir. Ve ibtida bu devleti teşkil eden Âl-i Osman olduğu cihetle Devlet-i Aliyye, dört esas üzerine mebni bir heyet demek olur. Yani hükümdâr-ı Osmani ve Hükümet-i Türkiyye ve din-i İslam ve payitaht İstanbul'dur. Bu dört esastan hangisine zaaf gelse bina-yı devletin dört direğinden biri sakatlanmış olur"⁷. Ahmet Cevdet Paşa, sadece bu layihada değil, her fırsatta Devlet-i Aliyye'nin asıl kuvvetinin Türkler olduğunu vurgulamış ve buna dayanarak saltanat-ı seniyyeye Türklerin kadrinin daha önde tutulmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Ancak ona göre bu durum diğer dindaşlara farklı davranılacağı anlamına da gelmemektedir⁸.

Yukarıdaki örneklere bakıldığında son dönemde özellikle II. Abdülhamit'in siyasetinde halifeliğin öne çıkmasının ve ittifak-ı İslam anlayışının devamlı işlenmesinin sebebi, hem Devlet-i Aliyye'nin bekasını sağlamak hem de kendi sınırları içerisinde olmayan İslam dünyasının, yegâne umudu olduğunun şuurunda olarak, onları umutsuz bırakmamaktır. Fakat, İngilizlerin ve hatta Japonların ısrarla "hilafet" makamını kullanmak istemesi ve bunu sadece siyasi değil sanki bütün Müslümanların dîni bir yöneticiliği gibi göstermeye çalışması durumu çok girift hale getirmiştir. Buna bir de Mısır'da İhvan-ı Müslimin hareketi'nin din-siyaset birlikteliği anlayışını ve yakın zamanda gerçekleşen sözde İran İslam devrimini ilave edersek vaziyetin iyice içinden çıkılmaz bir hal aldığını görürüz. Buna ilaveten Cumhuriyet idaresinin 1924'te hilafeti kaldırması da Müslüman toplumlar üzerinde sanki dîni liderliğin kalktığı şeklinde bir anlayışa yol açmıştır. Halbuki olay bir siyasi güç ve kudret meselesidir. Hilafet kaldırılmadan hemen önceki yıllarda da İngilizler boş durmamakta ve hilafetle ilgili birçok faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu durumu TBMM'nin 1921'de yaptığı gizli toplantıda Edirne Milletvekili

⁷ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamit'in Pan-İslam Siyasetinde Cevdet Paşa'nın Tesiri", *Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)*, Sempozyum: 9-11 Haziran 1995, Ankara 1997, s. 137.

⁸ Bkz. Özcan, a.g.m., s. 128.

Şeref Bey bakınız nasıl bütün açıklığıyla ortaya koyuyor ve olayın gerçek yüzünü açıklıyor:

“Evvêlâ sıra ile başlamak için İngiliz Hükümetinin siyasetini ve tarihi siyasetini baştan aşağı okuyunuz. İngiltere her ne yapmış ise ticaret için yapmıştır ve mutlaka ticaret işiyle girmiştir. Koca Hindistan’ı bir ticaret meselesiyle işgal etmiştir. Onun için İngilizler daima kendisini gizler. Maksadını daima başka gösterir. Biz de bunu ehemmiyetsiz addetmiştik. Hayır efendim, İngiltere sarsılan vaziyeti itibariyle kendisine bir vaziyet tayin etmek istedi. İngiltere’de bugün iki milyon işsizler alayı vardır. Bunları doyurmak ister. Hangi milletin kanı pahasına, hangi milletin zararı pahasına olursa olsun İngiltere’nin maksadı budur. Kendi karnı doysun; başkası ne olursa olsun. Binaenaleyh İngiltere bir kere ne yapacağını düşündü. Zannetmeyiniz ki düşünmedi. Hayır, düşünerek yaptı. Mutlaka her ne pahasına olursa olsun Türkiye’yi ezmekten başka yol yoktu. Bütün Âlem-i İslâm’ın alemdarı olan Türk milletini ezerse Hindistan kendi elinde, Irak kendi elinde, Suriye ve civarı Fransızlarda olsa bile onu da bir gün elde edecektir. Şu halde Mekke’nin Emmini de kendi elinde, Mısır da kendi elindedir. Ortada bütün İslâm âleminin nazarını diktiği bu Meclis-i Âli, bu Hükümet, İslâm âleminin başında bayrak çekmiş bizler varız. O halde ‘bunları ezmeli. Demin Paşa Hazretlerinin buyurdukları gibi, İngiltere’nin tuttuğu yol belki kendisince doğrudur. Fakat biz bu tuttuğu yolu seddetmek için mi bunu yaptık? Bu ikinci derecede kalır. Şu halde İngiltere’nin tuttuğu yol Makamı Hilâfeti, yani İslamların Hilâfetini kendi himayesi altında bulundurarak, işte ‘bakın, İslâm âlemi sağdır; camileriniz, mabetleriniz, tekkeleriniz yerindedir, dedikten sonra bütün açlarını doyurmak ve bizi soymak için, Asya, Şark olmazsa İngiltere’nin malını satacak yeri yoktur. Onun için Şarkta İngiltere’nin bizi ezmesi kendisi için hayati bir meseledir.”⁹ Şeref Bey’in bu değerlendirmelerinin benzeri bir sonraki gizli celsede Aydın vekili Mazhar Bey tarafından da dile getirilmiştir¹⁰.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde yapılan bu tartışmalara bir ilave olarak bizzat Mustafa Kemal Atatürk’ün *Nutuk*’taki bazı önemli tespitlerini aktarmakta fayda vardır. “Saltanat, millete intikal etmiştir; saltanat kalmamıştır; hilafet de, saltanat demektir; binaenaleyh onun da hikmet-i mevcudiyeti yoktur”¹¹ diyen Atatürk, Türk milletinin diriliş mücadelesi verdiği bir dönemde halifelik hakkında konuşmanın ve bir avuç nüfusla kalmış Türk halkını bütün İslam dünyasının jandarması yapmanın yersiz olduğu kanaatin-

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, İçtima 2, 12 Kanunuevvel 1337 (1921), s. 457.

¹⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C. 2, İçtima 2, 13 Kanunuevvel 1337 (1921), s. 469.

¹¹ Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara 1927, s. 352.

deydi. Onun görüşünün bir öncelik sonralık meselesi olduğu da aşîkârdır, işte bu yüzden şöyle demektedir:

“Millele anlattım ki, İslâmşumûl bir devlet tesis etmek vazifesiyle mükellef tahayyül edilen bir halifenin vazifesini ifa edebilmesi için, Türkiye Devleti ve onun bir avuç nüfusu, halifenin emrine tâbî tutulamaz. Millet, buna razı olamaz! Türkiye halkı bu kadar azîm bir mesuliyeti, bu kadar gayrimantiki bir vazifeyi deruhte edemez.”¹²

Atatürk, “Halifeye, dünyaya meydan okutmak ve onu umum İslâm umuruna tasarruf sahibi kılmak fikrinde olanlar, bu vazifeyi yalnız Anadolu halkından değil, onun sekiz on misli nüfustan mürekkep olan büyük İslâm kütlelerinden talep etmelidir! Yeni Türkiye’nin ve yeni Türkiye halkının, artık, kendi hayat ve saadetinden başka düşünecek bir şeyi yoktur...”¹³ derken de aynı reel politik eksenden hareket ediyordu. Hatta bununla da kalmıyor, İngiliz tarihçi Wells’in dünya tarihinin müstakbel durumu ile ilgili, o döneme yakın zamanda yazmış olduğu eserinde bahsettiği, gelecekte kurulacak “Cihanşumul Bir İttihâdi Hükümet” teorisini gündeme getirmekte ve bu kavramı, eserinde iki kez zikrederek “İslâmşumûl bir devlet” haline dönüştürmektedir, ama asla ütopyik bir şekilde değil, gerçekçi bir yaklaşımla ve şu müthiş sözlerle kavramın altını doldurmaktadır:

“Avrupa’da, Asya’da, Afrika’da ve sair kıtalarda yaşayan İslam heyet-i içtimâiyeleri, istikbalde herhangi bir gün irade ve arzularını isti’âm ve tatbik eyleyen ve serbestî kesbederler; o zamanlar lüzumlu ve faideli görülür ise, asrın îcâbâtına muvafık bir surette birtakım itilaf ve ittihad noktaları bulabilirler. Şüphesiz her devletin, her heyet-i içtimâiyenin, birbirinden tatmin ve temin edeceği ihtiyaçları vardır. Mütekâbil menfaatleri mevcuttur. Bu mutasavver müstakim İslam hükümetlerin sahib-i salahiyet murahhasları bir araya gelip bir kongre yaparlar. Ve filan ve filan ve filan İslam devletleri arasında şu veya bu münasebetler teessüs etmiştir. Bu münasebet-i müşterekiyi muhafaza ve bu münâsebâtın tazammun eylediği şerâit dahilinde müttehiden hareketi temin için bütün İslam devletlerin murahhaslarından mürekkep bir meclis teşekkül edecektir. İttihad eden İslam devletler, bu meclisin reisi tarafından temsil olunacaktır derlerse, işte o zaman, isterlerse, o “İslâmşumul İttihâdi Hükümet”(e) hilafet ve müşterek meclisin makam-ı riyasetine intihab olunacak zata da halife ünvanı verirler. Yoksa, herhangi bir İslam devletinin, bir zata, bütün İslam dünyası umurunun tedvir ve temşiyeti salahiyetini vermesi akıl ve mantığın hiçbir vakit kabul edemeyeceği bir keyfiyettir.”¹⁴

¹² *Nutuk*, s. 432.

¹³ *Nutuk*, s. 432-433.

¹⁴ *Nutuk*, s. 434.

Mustafa Kemal Atatürk, yukarıdaki sözleriyle hilafetin alabileceği yeni şekiller hakkında tarihi bir vizyon sunmaktadır. Ancak burada onun şart koştuğu dört temel husus göze çarpmaktadır. Birincisi, halife ve hilafetin dîni değil dünyevi bir makam olduğunun şuurunda olmak, ikincisi bu makamın artık bir kişi veya milletin taşıma zorluğunun farkında olmak, üçüncüsü hilafetin, tarihte hiçbir zaman gerçekleşmemiş bütün Müslümanların siyasi bir birliğinden ziyade, İslam Konferansı Teşkilatı tarzında; ilmi, iktisadi, sosyal ve kültürel ilişkilere dayalı bir üst danışma ve dayanışma kurumu olduğunun farkına varmak, dördüncüsü ve en önemlisi ise, bu kurumun dönemin yapısına uygun farklı bir tarzda yeniden canlanabilmesi için İslam toplumlarının hür irade ve iktidar sahibi olabilmeleridir.

Görüldüğü üzere, Mustafa Kemal, halifelik konusunda tamamen gerçekçiydi. Mısır ve Hindistan'da Hilal-i Ahmer adına görev yapan Antalya mebusu ve ulemadan birisi olan Rasih Efendi'nin söz konusu bölgelerdeki Müslümanların Mustafa Kemal'i halife olarak görmek istediklerine dair beyanlarını kendisine iletme görevi verildiğini ifade etmesi üzerine Mustafa Kemal, ona aynı görüşleri teyid eden şu cevabı veriyordu:

“Halifenin reis-i devlet demek olduğunu bilirsiniz. Başlarında, kralları, imparatorları bulunan tebanın, bana îsal ettiğiniz arzu ve tekliflerini, ben, nasıl kabul edebilirim. Kabul ettim desem, buna, o tebanın, metbuları razı olur mu?! Halifenin emir ve nehyi îfa olunur. Beni halife yapmak isteyenler, emirlerimi infaza muktedir midirler? Binaenaleyh mevzuu, medlûlü olmayan mevhum bir sıfatı takınmak gülünç olmaz mı? Efendiler, açık ve katî söylemeliyim ki, ehli İslâm'ı bir halife heyulâsiyle hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar, yalnız ve ancak ehli İslâm'ın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanlarıdır. Böyle bir oyuna rapt-ı hayal eylemek de, ancak ve ancak cehil ve gaffet eseri olabilir.”¹⁵ Onun bu sözleri hilafetin tamamen dünyevi güç ve kudretle alakalı olduğunu göstermektedir. Atatürk'ün bu tavrı sadece hilafet konusuyla alakalı değildir. Misak-ı Milli ile ilgili bir tartışmada söylediği şu sözler bugün için örnek mahiyettedir: “Misaki Millimizde muayyen ve müsbet bir hat yoktur. Kuvvet ve kudretimizde tesbit edeceğimiz hat, hattı hudud olacaktır.”¹⁶

Atatürk'ün yukarıdaki cümleleri, adeta bugün Türkiye Cumhuriyeti'ni mehdi veya halife ünvanıyla ele geçirmeye çalışan FETÖ, DAESH vb. gruplar için söylenmiş gibidir. Bundan ders almayan birtakım köşe yazarlarının “bu sahte çıktı” veya “bunlar gerçek halife değil, gerçek halifelik şöyle şöyle olur” tarzı yaklaşımları gerçekten de “kara cahillik”, “koyu gafilik” veya ihanettir.

¹⁵ *Nutuk*, s. 515.

¹⁶ Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, C. 2, İçtima 2, 16 Ekim 1337 (1921), s. 355.

Cumhuriyetin kuruluşunda ve halifeliğin ilgasında pek çok tartışmalar yaşanmış ve birçok risaleler yazılmıştır¹⁷. Bu tartışmalarda hilafeti dini mahiyetli görenler olduğu gibi siyasi ve dünyevi görenler de olmuştur. İlk gruba örnek olarak Şeyhülislam Mustafa Sabri, ikinci gruba örnek olarak da Seyyid Bey zikredilebilir. İkincilere bir başka örnek olarak meşhur Türk-Tatar düşünürü Musa Carullah'ı da verebiliriz. O, 1923'te yazdığı *İslam Milletleri (İslam'ın Elifbası)* adlı eserinde halifeliğin siyasi ve dünyevî bir makam olduğuna atıfta bulunmakta ve bunun artık Türk milletinin, Türk devletinin ve TBMM'nin elinde olduğunu vurgulamaktaydı¹⁸.

Hilafet konusunda son olarak şunu da ifade etmemiz gerekir ki, konuyu dini bir kurum olarak değerlendiren yaklaşımlar, günümüzde hâlâ bazı İlahiyatçı akademisyenlerce ve hatta bazı meşhur siyaset bilimcilerce savunulmakta ve bu kişiler, ikinci görüşü savunanları, haksız ve gerçeklerden uzak bir şekilde, "Kemalist rejimin resmi görüşü"nü devam ettirmek olarak nitelendirmekte ve sözde halifenin olduğu durumu ümmet olma ile, sözde halifenin olmadığı durumu da millet olma ile tanımlanmaya çalışmaktadırlar¹⁹. Böylece sanki millet ve ümmetin birbirine karşıtlığı gibi saçma bir iddiayı da dillendirmiş bulunmaktadır. Bunlara yazımızın başında paylaştığımız çağdaş gazeteci akademisyenler de dahildir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den bile daha fazla dindar olmaya çalışan bu grup, Peygamberimizin bile yapmayıp insanlara bıraktığı kendilerini yönetme işini dinileştirmekte ve filozoflarımızca yüksek sesle dillendirilen gerçekleri, tarihsel vakıaları, siyaset bilimini ve mantığı görmezlikten gelmektedirler. Hilafeti dini bir kurum olarak değerlendirmek, tamamen dönemin ve bugünün gerçeklerinden kopuk ütopyik ve hayali avuntulardır.

Günümüzde halifelik dışında tartışılan diğer canlı meselelerden birisi de tarikat, cemaat ve dini gruplar meselesidir. Bu grupların en önemli özelliklerinden birisi, halifelik meselesini devamlı kurcalamaları ve çoğunluk itibarıyla halifeliğin dini bir kurum olduğunu savunmalarıdır. Her ne kadar henüz devrim kanunları geçerli ve bundan dolayı tekke ve zâviyeler resmî olarak kapalı ise de, şurası bir gerçektir ki, bu kurumlar kapatıldığı günden beri aslında faaliyetlerine devam etmektedirler. Biz burada tarihsel sürece değinmeyece-

¹⁷ Halifelik tartışmaları ile ilgili bazı benzer yaklaşımları olmakla birlikte farklı perspektiften bir değerlendirme için bkz. Mustafa Alkan, "Türk Milli Mücadelesinde Hilafetin Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1998/3, s. 99-116.

¹⁸ Musa Carullah, *İslam'ın Elifbâsı*, Haz. İbrahim Maraş-Seyfettin Erşahin, Ankara 1997, S. 50-51.

¹⁹ Bir örnek olması bakımından bkz. Ahmet Davutoğlu, "20. Yüzyılda İslam Siyasasının Temel Meseleleri", *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1992/32, s. 7; Sami Erdem, "Cumhuriyete Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)", *Divan: İlmî Araştırmalar*, 1996/2, s. 119-146.

ğiz, ancak kısaca şunu söylemek gereklidir ki, tekkeler ve zâviyeler, benzeri pek çok kurumlar gibi tarihsel süreçte birçok zaafiyete uğramıştır. Türk tarihi açısından değerlendirdiğimizde tekke ve zaviyeler, ilk kuruldukları dönemlerden itibaren, genel itibarıyla, gerek gazi alperen dervişler olarak Selçuklu'nun, Osmanlı'nın yurt tutmasında çok önemli roller üstlenmişler ve gerekse teşkilatlılıkları, üretime, toplumsal barış ve huzura, sosyal ve ferdî ahlâk anlayışına sundukları katkılarla devletin ve toplumun ana organlarından biri haline gelmişlerdir. Dolayısıyla ekonomik güçleri de hep olmuş ve hatta devlet de bunları çeşitli şekillerde (arazi ve muafiyet verme vb.) desteklemiştir. Devletin han, hamam, tarım, zanaat vb. alanlarında hizmetleri de çoğunlukla bunlar yürütmüşler ve iskân politikasının önemli unsurları olmuşlardır. Bu konuda Ömer Lütfi Barkan'ın klasikleşmiş makalesi önemli bilgiler sunmaktadır²⁰. Bu mekanlar, genelde özgür birer sivil toplum kuruluşu ve edep erkân öğrenilen yerlerdir. Kendi aralarında, medrese ile kavgaları hep devam etmişse de medreseden, yani ilimden hiçbir zaman uzaklaşmamışlar ve devletin güçlü olduğu zamanlarda da bir tehlike arz etmemişlerdir. Ancak, Osmanlı ulema ve meşayih biyografileri incelendiğinde görülecektir ki, bu kavgalar bazen ciddi sıkıntılara da yol açmıştır. Fakat bütün bunlar yine de olağandır. Her toplumda olan hususlardır. Diğer kurumlar gibi kendi yaşattıkları gelenekleriyle günümüze kadar devam etmişlerdir. Bununla birlikte, zaman her şeyi, devletleri bile, değişime, bozulmaya ve hatta ölüme uğrattığı gibi, tekke ve zâviyeleri de olumsuz anlamda oldukça ciddi bir şekilde etkilemiştir. Bu kurumlar da, tıpkı medreseler gibi, gerekli islahı kendi içinde yapamamış, yanlışların, istismarların ve en önemlisi cehaletin merkezi olmuştur. Ancak son iki yüzyıldaki, özellikle de günümüzdeki durumları, hiçbir devirdekiyle kıyaslanamayacak derecede kötüdür, hatta günümüzde hepten bitmiştir bile denilebilir. Tarih boyunca bu yüzden eleştirildiği gibi, son iki yüzyılda da bu nedenle bol bol tenkit edilmiştir.

Tekke ve zaviyelerle ilgili eleştiri ve şikayetler, aslında çoğu zaman ilk önce kendi içlerinden yükselmiştir. Bu yüzden de çeşitli tedbirler alınmaya başlanmıştır. Meselâ, Bu cümleden olarak; 1790'lı yıllarda İstanbul'daki şeyhlerin şikayeti üzerine bir meclis oluşturulmuş ve bu meclise başta Ordu-yı Hümayun şeyhi olmak üzere itibar edilen şeyhlerden meydana gelen 8 kişilik bir heyet seçilmiştir. Bu heyetin görevi olarak da; bozuk itikatlıların, ortalığı karıştıranların teftişi ve saraya bildirilmesi, kendi başına tekke açanların engellenmesi ve tedibi, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar'da tekke açmak ve zikir yapmak isteyenlerin kendi bölgelerinde sahih itikatlı, takva sahibi ve

²⁰ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 2, Ankara 1942, s. 279-304.

itibar gören şeyhlerin izniyle bunu yapabilmelerini sağlamak gibi esaslar belirlenmiştir. Ancak, komisyonun yine şeyhlerden kurulmuş olması ve verilen görevlerdeki belirsizlik ve ölçüsüzlük sebebiyle olsa gerek, adı geçen meclis, görevde ihmal ve uygunsuz davranışları sebebiyle ortadan kaldırılmış ve Ordu-yu Hümayun şeyhi ile Hüdayi Dergâhının iki şeyhinden oluşan üç kişilik bir komisyona düşürülmüştür. Yine bu cümleden olarak, tekkeler 1812'de idari olarak Şeyhülislamlığa, mâlî olarak da Evkaf-ı Humayun'a bağlanmış ve ülkedeki bütün tarikatların İstanbul'daki tekkesi merkez kabul edilmiş ve buralara atanacak şeyhler Şeyhülislam'a arz edilmeye başlanmıştır. Taşra teşkilatında ise İstanbul'daki merkez tekkenin görüşüyle şeyhler posta oturmuştur²¹. Bu da yetmemiş önce Yeniçeriliğin ilgasından sonra Bektaşilik yasaklanmış ve Bektaşi tekkeleri Nakşilere verilmiş ve nihayet 1860'lı yıllarda da (muhtemelen 1864) yine Şeyhülislamlık bünyesinde bir "Meclis-i Meşayih" in kurulması sağlanmıştır. Daha önceki yaşanan sıkıntılardan ders alınmamış olacak ki, bu meclisin de üyeleri ve başkanı devrin önemli görülen tarikatlarından seçilmiştir. Bu tedbirler alınırken gerçekleştirilmek istenen önemli hedeflerden biri de, "evladiyet ve hilafet" adı verilen tekkelerdeki beşik şeyhliği diyebileceğimiz intikal usulünün önüne geçmektir²². Öte yandan tekke ve zâviyeler bir taraftan olumsuz yanları giderilmeye çalışılırken, diğer taraftan da iyice siyasetin içine çekilmiştir. Elbette yaşanan siyasi kargaşaların da burada tesiri vardır. Bütün bu yaşananların bir tekipleşme yaratmak için değil, bilakis bazen ilmî, bazen de siyasi mülahazalarla, ortaya çıkan bozuklukları gidermek ve yozlaşmayı engellemek amacıyla kontrol mekanizmasını işletmek için yapıldığını düşünmek gereklidir.

Beşik şeyhliği veya şeyhzadeliği sisteminden rahatsız olan bazı şeyhler ve Osmanlı Devleti, Evkaf Nezareti eliyle Tarikatlara bir çeki düzen vermek istemiş ve şeyhlerin evlatlarını iyi yetiştirmek için bir medrese kurmayı bile düşünmüştür. Bu konudaki kararı destekleyen bir yazı kaleme alan dönemin önemli isimlerinden Tahirü'l-Mevlevî, tekkelerin ekme teknesi ve "evladiye"lik müesseseler haline getirildiğinden şikayet etmekte ve hatta çok güzel bir benzetme ile, "Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne de elinle onu yazardın..." (Ankebut 29/48) mealindeki ayeti zikrederek şeyh çocuklarının hiçbir eğitim almaksızın posta ve şeyhlik makamına oturduklarından yakınmaktadır. O, bununla da kalmamakta yaklaşık on yıl önce başından geçen bir hatırayı da nakletmektedir. Buna göre; Yenikapı Mevlevihanesi'nde iken Meclis-i

²¹ Bkz. İsmail Kara, *Din İle Modernleşme Arasında-Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul 2005, ikinci baskı, 326-327; Bilgin Aydın, "Osmanlı Devleti'nde Tekkeler Reformu ve Meclis-i Meşayih'in Şeyhülislamlık'a Bağlı Olarak Kuruluşu, Faaliyetleri ve Arşivi", *İstanbul Araştırmaları*, 1998, sayı: 7, s. 93-109.

²² Bkz. Bilgin, a.g.m., s. 98-99.

Meşâyih'in reis ve âzâlarının da bulunduğu bir ortamda tekke ve zâviyelerin "indirasi-ı manevi", yani manevi çöküşünden ve çoğunda da hakiki marifet neşvesinin artık yok olduğundan bahsedilmiş ve Şeyh Celal Efendi söz alarak, uzun vakitlerdir devam eden bu problemin çözülmesi gerektiğini, önlerinde iki seçeneğin bulunduğunu, bunlardan ilkinin "evladiye" sisteminin, yani beşik şeyhliğinin ilgası, diğerinin ise, eğer ilga edilmezse, şeyh çocuklarının ciddi bir eğitimden geçirilmesi için mektep açılması olduğunu ifade etmiştir. O, kurulacak okulda *Futûhat*, *Mesnevî* ve *Fusûs* gibi temel kaynakların okutulması gerektiğini de vurgulamıştır²³. Medresetü'l-Meşâyih teklifinin kendisinin de ayrıca tartışılabilir bir proje olduğunu bir kenara bırakacak olursak, Tahirü'l-Mevlevî'nin bu yazısı da göstermektedir ki, tekke ve zaviyelerin büyük bir kısmı çoktan ömrünü tamamlamış ve cehalet yuvalarına dönüşerek sosyal fonksiyonlarını kaybetmişlerdir. Bunun en bariz örneği bizatihi *Ceride-i Sûfiye* dergisinin tavrıdır ki, dergi, çelişkili bir şekilde, bir taraftan medrese açılmasını olumlu karşılarken diğer taraftan tasavvufun mektebinin olamayacağına açıkça yazmakta ve îmalî bir tarzda akli ilimlerle tasavvufun yan yana gelmeyeceğini öne sürerek adetâ dalga geçmektedir:

"Evet! Tâlib-i ilim u irfan bir şakird, o medrese-i muallâyâ girecek, fenn-i bî-zebânı (dilsiz fenni) ve ilm-i nâdâniyi (cahillerin ilmîni) öğrenecek. Hâ-me-i aklın (akıl kaleminin) çizdiği nukûşu (nakışları); midad-ı fikrin (fikir mürekkebinin) tersim ettiği sutûru (satırları) âb-ı nisyân (unutma suyu) ile yıkayacak. Yani arif-i billah olacaktır!... Çünkü ulemâ-yı kîl ü kâlin (ıvır zıvır ile meşgul olan ilim ehlinin) iktisâb ettiği ulûmun maverâsında (ötesinde) bir sırr u hal vardır ki, bunu ancak ulema-yı butûn (batınî ilim sahipleri) anlar. Bunlara zevk neşvesini bulmuş zevk-perestân-ı Hüdâ derler. Zevk bir nur-ı irfanîden ibarettir ki, Cenab-ı Vacibü'l-Vücut, tecellisi ile evliya-yı kiramının kulûbüne ilkâ eyler, bunda vasıta tasavvur edilemez. Binaenaleyh tasavvufun mektebi olamaz. İşte o nur-ı Hak ile batılı tefrik ve temyize sebep olur"²⁴. Gerek derginin bu tavrı, gerekse yaşananlardan anlaşılmaktadır ki, birtakım şeyhler, artık medreseden, zahiri ilimden ciddi bir şekilde koptuğu gibi tasavvufun da, kendi klasiklerinin okunmasıyla öğrenilemeyeceğine ve ilmin kalbe doğrudan akan bir şey olduğuna (ilham) kesin inanmışlardır. Böylesi bir yaklaşımın hem o dönemdeki hem de günümüzdeki sözde sufi yapıların çoğunda hakim olduğu bilinen bir gerçektir. Buna rağmen, sufi yapılanmaların bu tarz zâfiyet, eksiklik, cehalet ve çöküşünden şikayet etmeyi; modernleşmenin ge-

²³ Tahirü'l-Mevlevî, "Medresetü'l-Meşâyih Dolayısıyla Bir Hatıra", *Ceride-i Sûfiye*, İstanbul 1329,c. III, sayı: 85, s. 383-384. *Ceride-i Sûfiye* dergisinin kendisi de beşik şeyhliği diye adlandırdığımız "evladiye" sisteminden şikayet etmektedir. "Medrese-i Meşâyih", *Ceride-i Sûfiye*, İstanbul 1329,c. III, sayı: 82, s. 358.

²⁴ "Medrese-i Meşâyih", *Ceride-i Sûfiye*, İstanbul 1329,c. III, sayı: 82, s. 358.

tirdiği bir yanlış bakış açısı, oryantalist bir dilin inşa çabası ve Batıcı, ithal bir zihnin tabii bir tavrı olarak görme çabaları ve hatta bütün bu olumsuzlukları görmeyip bir de tasavvufi keşfi, “bilgiye ve eşyanın hakikatine ulaşmanın meşru yolu” olarak gösterme gayretleri günümüzde hâlâ her kesim arasında büyük ilgi görmektedir²⁵.

Son asırlarda ve günümüzdeki sözde sufi yapılanmaların yaşadıkları sıkıntılar modernleşme ile yaşadığımız ve birinci defa tecrübe ettiğimiz problemler değildir. Bunlar ve benzerleri tarihsel süreçte ve hatta sufilüğün ortaya çıkış zamanlarında da hep yaşanmıştır. Bu açıdan, yapılan tenkitleri modernist yaklaşım, ehl-i sünneti yıkma girişimi veya geleneksel kodları tarumar etme çabaları şeklindeki suçlamalar, iyi niyetli olmadığı gibi dînî ve fıkrî temelden yoksun savunmacı ve siyasi değerlendirmelerdir. Akıllı, ilmi, dünyevi çabaları değersiz sayan, kendi aklının tek kurtarıcı olduğunu unutup kurtarıcı mehdi bekleyen, kerametlere, üçüncü, beşinci boyutlara, rüyalara, hurâfelere velhâsılı insanların üzerinde birleşebileceği akılla, mantıkla, ilimle denetlenmeyen birçok saçmalıklara bel bağlayan bir zihniyet ister tekke ve zaviyelerden, isterse üniversite kürsülerinden çıksın veya destek alsın geçersizdir ve sahiplerine iade olunur. Eğer gerçek manada bir tasavvuf ilminden bahsetmek istiyorsak, onun hal ilmi olduğunu söylemekle kendimizi kurtaramayız. Çünkü tasavvuf da bir ilimdir ve her ilim gibi his, hayal, vehim ve akıl süzgecinden geçirilerek algılanır. Yoksa tasavvuf, kalp ile ilgilidir deyip her söylenende bir hikmet aramak ve akıl süzgecinden geçirmemek bizi cehalet bataklığına, körlüğe götürecektir. Tarihteki meşhur bilgin sufiler, Serrac, İbn Arabi, Mevlana Celaleddin vb., her zaman bu konularda uyarılarda bulunmuşlar; hissi, akli tamamen ortadan kaldırdığını iddia ederek ilahi ilhamlara ulaşma iddiasını mantıksız bulmuşlardır.

Hal böyle iken, bugün edep, erkân ve ahlâk öğrenilen yerler olma görevini çoktan terketmiş, İlahiyat Fakültelerine alternatif olma iddiasında bulunan, genelde üniversite eğitimini bile değersiz bulan, bırakın ilmi geleneği, hatta kendi tasavvuf klasiklerini bile anlamayan ve sadece edebiyatını yapan, beşik şeyhliğini (cahil damatları da buna ilave etmeliyiz) adet haline getirmiş birçok sözde tarikat, cemaat ve dini grup benzeri yapıların Diyanet tarafından

²⁵ Bu konuda özellikle İsmail Kara'nın savunmacı yaklaşımı örnek olarak verilebilir, bkz. İsmail Kara, “çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din İle Modernleşme Arasında* içinde, s. 358-384. Bir diğer örnek ise günümüz İlahiyat Fakültelerindeki Bölüm yapılanmasıdır. Tasavvuf Anabilim Dalı, Temel İslam Bilimleri arasında yer alırken, aynı konuları daha akli metodlarla işleyen İslam Felsefesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü içerisinde yer almakta ve her geçen gün yok sayılmaktadır. Meşhur düşünür, fakih İbn Rüşd de bundan şikayet etmiş ve filozoflar bir görüşlerini söylediğinde zındık ilan edildiklerini, aynı şeyleri sufiler söylediğinde ise bunda bir hikmet arandığını ifade etmiştir.

muhatap alınması büyük garabettir. Üstelik bu muhatap alınanlar içerisinde; kendi camilerinden başka yerde ve bir başkasının arkasında namaz kılmayanlar, kendi üstatlarının eserlerini sadeleştirmeye bile karşı çıkıp bunların dışında hiçbir kitap ve hakikat tanımayanlar, kız çocuklarının okumasına karşı çıkanlar, kadınların çalışmaması gerektiğini ve tek kıyafetlerinin siyah çarşaf olduğunu öne sürüp siyah çarşaf dışında örtünenlere selam bile vermeyenler, İslam'ın bazı temel öğretilerini bile kabullenmeyen masonik yapıdaki entelektüeller, tasavvuf adına sadece uçtu kaçtı hikayelerini yıllarca medya kanalıyla topluma pompa eden Hanefi görünümlü selefilere, etnik kimlikçiler ve kendilerine sözde “medrese âlimleri” diyen kerametleri kendinden menkul muhteremler, hiç konuşmadan sadece bakarak milleti hidayete erdiren, rüyalarla din yorumlayan büyük şeyhler ön sıraları almaktadır.

Yukarıda bahsi geçen ve hiç kimsenin asla tasvip edemeyeceği söz konusu davranışları temsil eden grupların saydığımız bütün olumsuz özelliklerini, irşad, dini eğitim vb. faaliyetleri yürütmeye yeteneklerinin ne olduğunu bile zerre kadar araştırmadan, başlarındaki sözde şeyhlerin icazetlerini ve yeterliklerini incelemeyen ve hatta okuma yazma bilip bilmediklerini araştırmadan, bunların bir kısmının giderek neredeyse mezhepleşmeye başladıklarını, ilme, bilime, her türlü tahkike, zamanın yeniliklerine düşmanlıklarını görmezden gelerek, bunlara sözde beş ilke benimseyip kabul ettirmek, havanda su döğmekten başka bir şey değildir. Bu sözde tarikat ve cemaatlerin ülkemizdeki diğer sivil toplum kuruluşlarından yapısal olarak da, yeterlik açısından da hiçbir farkları yoktur. Ama nedense bunlar içinden güya seçilmiş bazı gruplar, Diyanet tarafından muhatap alınmakta, sanki bunlar ciddi dini yapılanmalar, yayımladıkları nadide eserlerle (!!!) sağlam dini bilgiler veriyorlarmış, ilme hayranlarmış ve tamamen şahıscılık üzerine kurulmamış gibi, insanlarla dalga geçercesine, “şahısçı olmayacaksın, İslam ilminden ayrılmayacaksın” tarzında su üstüne yazı yazmak kabilinden ilkelerle hizaya çekilmektedirler. Bugünkü tarikat ve cemaat gibi yapılanmaların yüz yıl önceki hali bile ortadayken ve bugünkülerin neredeyse tamamına yakınının klasik tarikat geleneğiyle, tasavvufu hiçbir alakası yokken bunları “dini grup, tarikat” olarak kabullenmek vahim bir hatadır. Umudumuz bu vahim hatadan dönmek, bu tür yapılanmaları dini değil sivil toplum kuruluşları, vakıflar ve derneklerle aynı statüde görmektir. Böylece her yönden şeffaf, denetlenebilir ve toplumsal huzura, barışa hizmet eden, istismar edilemeyen kültürel kurumlar haline gelebilirler. Aksi takdirde eğer bunlar alternatif din eğitimi yapmaya, halkı sözde irşada devam ederler ve bunların yüksek din eğitimi yapan örgün eğitim kurumlarını, İlahiyatları, dünyevi ilimleri, hayatın gerçeklerini dışlamalarına izin verilirse bunun sonuçlarını toplum olarak çok ağır bir şekilde ödemek zorunda kalırız.

MÜZAKERELER

DEVLET, CEMAAT VE SİYASET

Prof. Dr. İsmail TAŞ
N. Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Esas itibarıyla hiç de yabancı olmadığımız bu kavramların bir başlıkta tartışılması, gündemimize yeni girmiş değildir. Her zaman olduğu gibi, Türk halkı ve Türk siyaseti, herkesin gözü önünde olan olayları “görmeme”, “duymama” ve “anlamama” yeteneklerini kullandığı için ancak 15 Temmuz 2015’de bu üçlü kavramların nasıl da “Katolik nikahı” ile birbirine bağlı olduğunu trajikomik bir şekilde somut olarak idrak etti.

Bununla birlikte Türkiye’nin yaşamış olduğu kriz, geçmişte gözler önünde yaşanmış yanlışlıkların ve kokuşmuşlukların bir neticesi iken, bu krizden çıkış çabalarının ve yöntemlerinin nasıl ortaya atıldığı, hangi çalışmaların neticesinde ulaşıldığı, derinlemesine düşünülüp düşünülmediği henüz problematik olup, zaman içinde, rasyonel, tartışmalardan süzülerek ulaşılan çözümler değil, hayatta kalma güdüsüyle ortaya çıkan ani reflekslerin ürünü olarak görünmektedir ve bu anlamda ortaya çıkan belirsizlikler tedirginlik yaratmaktadır. Bu nedenle bu toplantıyı belirsizliklerin giderilmesine, endişelerin ortadan kaldırılmasına bir katkı olarak değerlendiriyorum ve düzenlenene teşekkür ediyorum. Bu toplantının gerçekten çok önemli bir toplantı olduğunu düşünüyorum. Ben Cezmi abinin bir cümlesine göndermede bulunarak düşüncelerimi ifade etmek istiyorum. Cezmi Hocam şöyle bir cümle sarf etmişti: “Bazı konularda söz söylemek kolaylaştı.” Ben bu düşünceyi şu şekilde tamamlamak istiyorum: “Bazı konularda da söz söylemek oldukça zorlaştı”. Ülkemizde yaratılan olağanüstü hal, sadece siyaseten alınan kararlarla ve tedbirlerle sınırlı değil, ortada tanımlanamayan, bir endişe ve korkular yaratmıştır. Neyin suç, neyin suç olmadığı belli değil, suçlu ve suçsuzun ayırt edilemediği zannı, suçsuz insanların da tedirgin olmalarına neden olmuş görünmektedir. İşin en kötü tarafı da henüz vatandaşlık bilinci ve bireysel düşüncenin, hak ve özgürlüklerin yeni yeni yeşermeye başladığı ülkemizde, kazanımların tekrar heba olma tehlikesiyle karşı karşıya olmasıdır.

Çok basit suçlamalarla insanların hayatlarının kararabileceği algısı çok kötü bir ruh halidir. Ülke geneline yayılan bu algı, düşünce özgürlüğü ve vatandaşlık bilincinin zayıflamasına neden olmaktadır. Örneğin, ben bugün bazı eleştirileri yapamıyorum; eleştiriyi bırakın düşüncelerimi paylaşmaktan korkuyorum. Benim bu konudaki ölçüm şudur: “bir insan kendi suçsuzluğundan emin olmasına rağmen başına geleceklerden neden emin değildir?” Bu durum devletin büyük bir hukuk sorunu yaşadığına işaret etmektedir. Tür-

kiye’de herkesin bildiği konuları hiç kimsenin bilmiyormuş gibi davranması bu korkuların en büyük göstergesidir. Her şey gözümüzün önünde tiyatral bir şekilde oynanmasına rağmen, geçmişte, bugünlerin yaratılmasına katkıda bulunanlar; yani sorumlular sorumluluklarına sahip çıkmamıştır. Halk yaşanan krizle ve kaosla bunun bedelini öderken, devletin yönetiminden sorumlu olanlar, yani siyaset sorumlu davranmamıştır, bedel ödememiştir.

Ben her gün şok geçiriyorum ve ikiyüzlülüğümüzden utanıyorum. Kendi mesleğimle ilgili olarak söylüyorum, bu şekilde akademik hayat nasıl devam ettirilebilir? Doğrusu bu sürecin devam ettirilebilir olduğunu düşünmüyorum. Örneğin bir yandan “Yeni ve Büyük Türkiye”den bahsedilirken, bir yandan da, devletin beka sorunundan bahsediyorsak burada çok ciddi sorunlarımız var demektir. Doğrusu bu çelişkilerle nasıl hiçbir sıkıntı çekmeden yaşanabildiğine de şaşmıyor değilim.

15 Temmuzdan sonra Cemaat hakkında ve aleyhinde konuşmak doğal olarak kolaylaştı, bu kez, bu sahada herkes konuşabiliyor; çünkü Cemaat aleyhinde konuşmak, Cemaatle daha önceden ilişkileri olan kesim hariç, artık en azından şimdilik insanlarda bir tedirginlik yaratmıyor. Halbuki bundan önce Cemaatin siyaset ve devletteki gücünün farkında olanlar devlet ve siyasette Cemaatin onayı olmadan herhangi bir makam ve mevkie, nimete ulaşamayacağını kavrayanlar, Cemaat hakkında konuşurken daha dikkatli davranıyorlardı, hatta cemaate övgüler düzüyorlardı. Şunu demek istiyorum; Birey, kişi, hak, hukuk ve vatandaşlık bilincinin gelişmediği ortamlarda ahlaki yozlaşmaların daha çabuk yayıldığını görüyoruz ve bunu bilenler de bu durumu istismar etmekten hiç geri kalmıyorlar. Bu nedenle ülkenin bu sıkıntılı günlerden çıkması için iyi niyetle çaba sarf eden bilim adamları objektif olup, hakikat endişesinden ayrılmamalıdır.

Başımıza gelen bu olumsuz olayların tekil bir hadise olarak görülmemesi gerekir. İşin doğrusu FETO olayı esas itibarıyla ele alınması gereken ana sorunun sadece yansımından ibaret cüz’i bir sorundur. Dolayısıyla bu tür olumsuz olayları yaşatan ana sorunun tespit edilip çözülmesi gerekmektedir. Artık şunu açıklıkla görmek gerekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin siyasi yapısında sistemik sorunların olduğu bir gerçektir. Yaklaşık yüz yıllık süreç içerisinde her on, on beş yılda bir devlet yapısı revize edilmek zorunda kalmıştır. Ancak bunların hiçbiri sağlıklı ortamlarda değil, olağanüstü ortamlarda yapılmıştır. Sürekli beka sorunu yaşayarak yapılan düzenlemeler devleti sadece hayatta tutabilme amacını güdebilir; bu tür ivedi çözümler, devletin ebet müddet yaşamasını sağlayacak sağlam temeller oluşturmasına engeldir. Bu tür dokunuşların her şeyden önce olağanüstü hallerin yarattığı belirli kesimin elleriyle gerçekleşmesi ve devamlı “kurucu unsurlar” yaratılması devlet yapısındaki zafiyetlerin bizatihi kaynağıdır. Bunun yerine iyileştirici reviz-

yonlar, Devletin rejimi olan Cumhuriyetin ve bunun çağdaş argümanı olan demokrasinin ruhuna uygun ortamlar yaratılarak gerçekleştirilmesi gerekir. Artık halka hazır bir şekilde ilan edilmiş bir Cumhuriyet ve onlara verilmiş bir “demokratik hak”, “vatandaşlık”, “birey” vb. uyduruk argümanlar yerine bunların evrensel içerikli, canlı, diri olanlarını yaşama geçirecek yetkin insanlardan oluşan toplumun yaratılması hedeflenmelidir.

Bu tecrübelerden şimdiye kadar bir ders çıkarmış olmamız gerekirdi; ancak bu tespitlerin sağlıklı yapılabilmesi için her şeyden önce hem düşünce hem de siyasal özgürlüklerin yolu açılmalıdır. Osmanlı Devleti’nden sonra Cumhuriyeti kuranların tercihleri doğru idi. Cumhuriyet, Demokrasi, Batılılaşma ve Pozitivizm... Bunların her biri, bundan önce yaşanan sistemik sorunlardan kurtulmak ve çağdaş birikimleri elde etmek için öngörülen bireysel, toplumsal ve siyasal yetkinlikleri elde etmek için düşünülmüş bir reçete idi. Bununla birlikte bunların kurumsallaşması, tercihlerdeki isabette olduğu gibi çok başarılı olmadı. Olmadı çünkü bu tercihler, oldukça köklü değişimleri de talep etmekteydi. Bu da sadece devlet kurumlarında değil, tebealaktan vatandaşlığa geçen halkın da zihniyet dünyasında köklü bir değişimi zorunlu kılıyordu. Bu anlamda “Cumhuriyet Devrimleri” ivedilikle yapılan ve bir başlangıç olarak atılan adımlardı; ancak bu devrimler, eğitim öğretim, siyasi ve iktisadi, kültürel ve medeni yaşamda çağın argümanlarıyla tam olarak desteklenemediğinden dolayı, çok anlamlı ve başarılı bir resim vücuda getirememiştir. Sadece geçmişin üzerine zayıf ve ince bir “sır” oluşturabilmiştir. Bir başlangıç olarak atılan adımlar, nihai sınırlar olarak görüldüğünden dolayı, gelişme sağlanamamış, devrim ilkeleri ve işaret ettiği Çağdaşlaşma hedefi metafiziksel yüklemelerle adeta dinselleştirilerek boşa çıkarılmış ve etkisiz hale getirilmiştir.

Ben bir İslam felsefecisi olarak söylüyorum: artık referanslarımızın ciddi anlamda gözden geçirilmesi gerektiğini düşünüyorum. Kadir hocanın işaret ettiği fıkıh anlayışına sarılabılıriz ancak ben en tehlikeli yolun bu olduğunu düşünüyorum. Çünkü fıkıh bir ilim değil artık bir ideolojidir. Hatta kendisini din yerine koyan bir ideolojidir. Artık bu çağda devletlerin dini inançlar üzerinden birlik ve beraberliği sağlayamayacağı aşikardır. Bu, sadece tek tip bir dine inananlar için bile neredeyse imkansız bir durumdur. Sadece mezhepler tarihine bakmak bile bu durumu kanıtlamak için yeterlidir. Dinde benim için apaçık olan bir şey başkası için olmayabilir. Ancak tecrübeyi ölçebilme şansımız vardır. Siyaseti bunun üzerine kurmamız gerekir. Devlet aygıtı tanrısal bir yapı değildir, tarihsel olarak gelişen insan tecrübesinin bir ürünüdür ve yaşamın ihtiyaçlarına göre doğası gereği değişimi zorunlu kılar.

Bugün siyaset ve devlet değişmiştir. Önceden tebaasına emirler ve ilkeler indiren devlet ve siyaset, bugün, insan arzu ve isteklerine göre şekillenmektedir. Ortaçağdaki devlet ve siyaset anlayışları artık sona ermiştir. Ben bugün

devlete ortak olmak istiyorum. Devlet sadece devleti yönetenlerin ya da iktidarı elinde tutanların değildir.

Şayet din de siyaset de birlik ve beraberlikten yana ise, o zaman birlik ve beraberliğin nasıl sağlanacağına dair sorular sorup, bunları bilimsel olarak cevaplandırılmamız gerekir. Dolayısıyla dini emirleri mutlak sınırlar koyan bir olgu olarak görme şansımız yoktur. Onu bu şekilde tanımlayan ve sınırlandıran tarihsel olarak gelişmiş olan ilimlerdir. İslam ilimleri de dahil hiçbir ilim bu anlamda evrensel değildir. Kendi sorunlarını çözmek için alimler tarafından ortaya konmuş argümanlardır. Geçmiş alimlerin emeklerini küçük görmüyorum, onların emekleri bizim için de önemli bir tecrübedir. Örneğin İmam-ı Azam Ebu Hanife büyük bir bilgin, büyük bir kafadır. Onu büyük kılan şey kendi sorunlarını kendisinin çözmeye çalışmasıdır. Buna karşılık bizi küçülten şey ise, İmam-ı Azam'ın sorunlarıyla uğraşmamız ve onları çözmeye çalışmamızdır. Bu gayret ve çabanın ne Ebu Hanife'ye ne de bize bir faydası vardır. Kısaca şunu demek istiyorum: ister dini, isterse dünyevi olsun, insan bilgisine dayalı olarak üretilen hiçbir bilginin ya da yöntemin değiştirilemezliği söz konusu değildir. Bu hususta dini ya da dünyevi bilgi arasında herhangi bir fark yoktur; özellikle din alimlerinin ürettiği bilgi bizatihi zannî bir bilgidir ve asla mutlak bir değer ifade edemez.

Biz insanız. Devlet benden bir şeyler istiyor. Din de benden bir şeyler istiyor.? Benim de arzu ve isteklerim var. İnsan arzu ve isteklerini sıfırlayan müesseselerin bu çağda yaşama şansı yoktur. İşin tarihsel ve evrensel boyutları var. Bizim bunları ayırıştırılmamız gerekmektedir. Şimdi biz cemaati tartışıyoruz. Bizim şunu sormamız gerekiyor: insanlar neden yan yana gelmek zorundadır? Bunun iki göstergesi var: bir tarafta hukuk bir tarafta ahlak. İnsanlar beraber yaşamak zorundadırlar. Bizim ahlak ve hukuk dediğimiz şey bunun bir ürünüdür. Hayvanlar için güdüleri ne ise insanlar için kurallı yaşam odur. Ancak toplumların tecrübeleri arasında farklılıklar vardır. Dolayısıyla bizim geriye dönüp bunları tekrar irdelememiz gerekmektedir. Yani biz tek başımıza yaşayamayan bir varlığız.

Bu anlamda bizim sorunlarımızı yaşam felsefesini dikkate alarak çözmeye çalıştığımız pek söylenemez. Halbuki yukarıdan beri tartıştığımız fenomenler ister maddi, ister manevi olsun, yaşamı destekledikleri ölçüde bir anlam ifade ederler. Bizim elde etmek istediğimiz şeyler var. Bunları karşılayamayan din, siyaset, ekonomi havadadır, anlamsızdır. Tarihte tekkeler neden doğmuştur ve bugün hala neden varlıklarını koruyorlar. İnsanlar neden bir cemaat içinde kendini ifade etmeye devam etmektedir? Bu müesseseler insanların yaşamsal olarak hangi gereksinimine cevap olarak kurumsallaşmışlardır? Bizim bu soruları sormamız gerekiyor. Bu kurumların cevap vermiş olduğu soru ve sorunlara daha iyi bir karşılık verecek, en azından aynı sorunlara benzer çözüm-

ler üretebilecek kurumlar üretmediğimiz müddetçe, bunlar hayatta kalmaya devam edecektir.

Bunu nasıl yapacağız biz? Nasıl bir devlet düşünüyoruz biz bugün? Bizim devletten ne istediğimizi nasıl bir devlet istediğimizi bilmiyoruz. Demokrasi, Cumhuriyet diyoruz. Yukarıda böyle bir devlet kuruyoruz; fakat aşağı ile yukarı arasında hiçbir ilişki yok. Cemaatlerin insanımız için ne anlam ifade ettiğini, insanların neden bir cemaate bağlandığını ve neden bir arada olduklarını, devlete karşı neden örgütlendiklerini burada aramak gerekiyor. Çünkü hâlâ insanımızın kendini ifade etme biçimi orta çağa ait. Resmi Devlette hukuk aracılığıyla, vatandaşlık bağıyla birbirine bağlılık esastır; fakat devlet ve millet arasındaki en ciddi ve geçerli bağ bunlar olması gerekirken, bu ilişkileri resmi kayıtlarda olmayan ve resmi olarak adlandırılmayan argümanlarla götürmek büyük bir çelişkiyi işaret etmektedir.

Kendini devlete karşı ifade edemeyenler bunu rahat bir şekilde yapı bildikleri cemaatlere sığınıyor. Onlar sayesinde sorunlarını çözebiliyor ve onlarla kurmuş oldukları bağlantılar sayesinde belirli mevkilere gelebiliyor. Bu halkalardan birine dahil olmayanlar kendini korunaksız hissediyor.

Vatandaşlık bağıyla devletimize bağlı olmamız gerekiyor. Çağımızın devlet ve insan anlayışı budur. Yarın değişebilir bunlar, bilmiyorum; ama bizim tercih ettiğimiz devlet budur, bizim devletimizle kurmamız gereken ilişki sistemi bu olmalıdır. Bu nasıl yerleştirilmelidir? Bu hususta eğitimden daha elverişli bir araç henüz geliştirilememiştir. Nitekim yaşamış olduğumuz krizin köklerini aramamız gereken en önemli damarlardan birisi de eğitimidir; bu alanda yapılan ya da yapılamayan başarısızlıklar ile yaşamış olduğumuz olumsuzluklar arasında ilişkilerin olduğu muhakkak görünmektedir. Özellikle Millî Eğitim'in otuz kırk yıllık süreçteki durumu dikkate alınır, bu ilişkileri görmek daha kolay olacaktır.

O halde yapılması gerekenler esas itibarıyla çok açıktır. Oturup bir karar vereceğiz. Cemaatlerle yola devam mı edeceğiz, yoksa çağdaş demokratik, birey olarak vatandaşlık bağıyla devlete bağlı ve toplumun eşit bir üyesi olan insan anlayışıyla mı yola devam edeceğiz? Yapılması gereken şey şudur: Biz Türk Milleti olarak ne istiyoruz? Ne istiyorsak, onun argümanlarını hayata geçirmemiz gerekmektedir. Bundan dolayı Türk siyaseti, ikircikli doğasını gözden geçirmeli ve bir karar verip onun gereklerini yerine getirmelidir.

TÜRKİYE'DE DİNİ HAYATIN SOSYOLOJİSİ: DİNİ GRUP VE CEMAATLEŞME OLGUSU

Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş: Cemaatin Kültürel ve Sosyolojik Bağlamı

“Cemaat”ın sosyolojik bir kavram olarak Tönnies’le başlayan tanımı ile toplumsal tarihimizde “cemaat”ın kültürel muhtevası ve arka planı çoğu zaman birbirine karıştırılmaktadır. Çoğu etnosantrik açıklamalarda “cemaat”, geleneksel, doğulu veya evrimin alt basamağındaki toplulukları modern toplumdan ayırdetmede kullanılan bir argüman olmuştur. Buna göre “içinde bireyliğin oluşmadığı, soy ve inanç birliğine dayalı geleneksel gruplar” cemaat kavramıyla kodlanırken, “cemiyet” ise modern bireyciliğin, kurumlaşmış, organize olmuş, seküler kentli toplumun bir özelliği olarak öne çıkmıştır. Esasen tanıma ilişkin bu özellikler de modern dünyadaki dönüşümleri açıklamaya yönelik olsa da kendi içindeki farklılıkları gözardı eden bir ideal tip olarak öne çıkmıştır. Nitekim Tönnies’in kavramlaştırdığı şekliyle cemaat olgusunun modern toplumda kaybolan değil aksine değişik. Öyleyse gelenek ve modernlik ekseninde yapılan cemaat-cemiyet ayrımının, zamansal bir karşılığını aramanın anlamsız olacağını söyleyebiliriz. Yani modern zamanlarda da cemaate rastlamak ama elbette değişen formlarla cemaatin yeni tiplerini görmek mümkündür. Ancak modern toplumda cemaat kavramı bir hayli farklılaşmıştır; Nitekim Bauman der ki; “Bir cemaatin içinde yer almak”, “bir cemaate dâhil olmak” iyidir. Her şeyden önce, cemaat “sıcak” bir ortamdır, keyifli ve rahat bir yerdir. Şiddetli yağmurda altına sığındığımız bir saçak, dondurucu soğukta içinden çıkmak istemediğimiz şömineli bir oda gibidir. Dışarıda ise her çeşit tehlike pusuda beklemektedir; (Bauman, 2016, 7). Bauman, modern yalnızlığın soğuk ve ıssız bireyciliğine karşı, dostane ilişkilerin, güvenli birlikteliğin ve kafa karışıklığının olmadığı bir cemaat özlemine büyüttüğünü vurgular.

Bu yazının problemi vakıalardan hareketle cemaat olgusunun olumsuzluğu ya da değeri, modern toplumda zorunluluğu ya da gereksizliği üzerine tartışmayı içermez. Ancak belki de daha çok cemaatin yeni modern görünümlerinden hareketle toplumsal ve kültürel dünyadaki dönüşümleri ve farklılaşmaları anlamının imkanına işaret edeceğiz.

Cemaati bir kavram ya da olgu olarak tartışmamızın temelinde onun her şeyden önce modernleşme sürecindeki bir toplumda istenmeyen dini sosyal

görünümle ya da yapılar olarak tanımlanmasından kaynaklanmaktadır. Modernliğin bireyci karakteri ve yapısal-kurumsal organizasyonlar ağına dayanması sebebiyle cemaat kavramı bu sürece kendini angaje etmiş toplumlar için son derece negatif bir kavramdır. Bir başka deyişle gerek kavramsal gerekse olgusal bağlamda cemaat, geleneksel, geride ve geçmişte kalanı ifade eden bir eğilim ve yapı olarak kodlanmıştır.

Bununla birlikte “cemaatleşme” olgusunun her şeyden önce dini bir tezahür olduğunu, hatta toplumsallaşmak ve yayılmak isteyen dinlerin bundan kaçamayacağını altını çizmek gerekiyor. Bu bakımdan hatta bütün dinlerin kendi tarihsel gelişimlerinde yola önce bir cemaat olarak çıktığı, zamanla müstakilleşen bir ilahiyattan sonra gerek kültürel süreçlerde gerekse kendi iç tartışmalarında yeni alt cemaatler ve gruplar oluşturdukları da bilinen bir gerçekliktir. Öyleyse açık bir şekilde her dinin yapısında bir cemaat olma ve cemaatleşme eğilimi içerdiğini ve müntesipleri için bu tür yapıları teşvik ettiğini söyleyebiliriz. Ya da başka bir deyişle, aslında cemaatsiz ve cemaat boyutu olmayan bir dinin sosyolojik gerçekliğinin olmadığını da belirtmek gerekir.

Elbette dini hayatın sosyolojik boyutunda toplu ibadetler ve ritüeller, dini günler ve gecelerde ve hayatın hemen her aşamasında cemaatle hareket etmenin üstünlüğü ve fazileti kabul edilmekle birlikte, dinler cemaat dışı dindarlıkları ya da eğilimleri de içerirler. Cemaatleşme her ne kadar dinin sosyolojik bir tezahürü olsa da “cemaatsiz dindarlıklar” da tarihsel süreçte örneğine rastlanan durumlardandır. Zahidane arayışlar, kişisel dini yaşama teşebbüsleri gelenek içinde karşılık bulmaktadır. Bununla birlikte mistik, taavvufi veya münzevi dindarlığın yeknesak bireysel bir yol olduğu da söylenemez.

Cemaatin Olgusal Boyutları

Dini grup ve cemaatlerin ortaya çıkışında inanç, ibadet ve organizasyonla ilgili yaklaşım ve yorum farklılıkları ile sosyokültürel faktörler belirleyici olmaktadır. Bu sebeple dini grupların sosyolojik sebepleri kadar dinlerin kendi ilahiyatlarında ortaya çıkan özsel tartışmaların da gözönünde tutulması gerekir. Diğer yandan esas itibarıyla bütün dinler başlangıçta küçük bir grup veya bir cemaat hareketi olarak teşekkül etmişlerdir. Zamanla büyüyen ve çevreye yayılan dinler hem irtibata geçtiği kültürlerden etkilenmiş hem de kendi içlerinde yeni yorum ve anlayışlarla karşılaşmıştır. Nitekim farklı kültür çevreleriyle karşılaşma ve artan sosyal değişmelerle birlikte teolojik gelişmelerin inanç, ibadet ve organizasyon yapılarıyla ilgili ihtilaf ve tartışmaların yeni ayrışmalara ve gruplaşmalara yol açtığı bilinmektedir. Farklı kültür ve inanç sistemleri ile karşılaşma, zorunlu olarak bir etkileşime ve

beraberinde bazı yeni sorunlara yol açacaktır. Bunda elbette süreç içinde dini sosyal meselelerin bazı başlıklar altında kurumsallaşması, peygamberin veya karizmatik liderin sahneden çekilmesi de etkili olmaktadır. Bu süreçte dini hayatın bazı uzmanlar ve bilginler aracılığıyla ihtisaslaşmış kurumlaşmaya gitmesi kaçınılmaz hale gelir. Ancak bu uzmanlaşma tarihsel, kültürel farklılıklarla birlikte çok ciddi ayrışmalarla kendini gösterir.

Genel sosyal süreçler içinde çoğu zaman yaşanan *kriz ve bunalımlara çözüm arayışı* da dini oluşumlar için tetikleyici bir etkiye sahiptir. Pek çok dini hareket bu tür sebeplerle ortaya çıkar ve bu durumun devamından beslenir. İnsanlar bu dönemlerde kendilerini huzur ve güvenlik içinde hissedecekleri bir yer ya da yapıya sığınır. Bu yüzden sosyal krizler, çatışma ve bunalım evreleri bazen insanları maneviyata yöneltebilmekte, kargaşa ve huzursuzluk dönemleri güvenli limanlar arayışını güçlendirmektedir. İnsanların huzur ve güvenlik ihtiyacı, dini ve dini olmayan pek çok cemaatimsi yapılarla karşılanabilmektedir. Ancak geleneksel yapıli toplumlarda bu durum daha çok dini bağıllık ve mensubiyet etrafında temin edilmekte, bunun karşılığında ise cemaate özgü kesin bir itaat ve sadakat istenmektedir. Bir başka deyişle “güvenlik” ve iç huzuru karşılığında “özgürlük”ten vazgeçilmektedir. Bununla birlikte güvenlik arayışını besleyen temel olgu, toplumsal bunalım ve çatışmaların yaygınlaşması karşısında kimliğin kendini tehdit altında hissetmesi ve dayanışma mekanizmaları ile aidiyet kalıplarının sarsıntıya uğramasıdır.

Dini grup ve cemaatlerin oluşumunda bir diğerk etkili faktör ise *karizmatik liderlerin etkileridir*. Geleneksel toplumda ve tarihsel süreçlerde karizmatik lider ve şahsiyetlerin takipçileri üzerinde çok etkili olduğu bilinmektedir. Ancak karizma kavramındaki doğaüstünlük nedeniyle günümüzde de olağanüstü yeteneklere ve güçlere sahip olduğuna inanılan kişilerin ortaya çıkışına ve büyük çapli etkiler yarattıklarına şahit olunmaktadır. Nitekim çağımızda pek çok dini hareket, özellikle kurtuluşçu, mesiyaniik mehdici hareketler ile hatta metin merkezli hareketlerin pek çoğu bu karizmatik lider etrafında şekillenmektedir. Üstelik bu hareket ve oluşumlar hangi kategorik toplum olursa olsun dünyanın her tarafında görülebilmektedir. Karizmatik dini önderler ya kendi metinlerinin ya da kişisel tecrübelerinin yansımaları etrafında insanları sürükler ve faaliyet gösterirler. Genellikle liderin ölümü ya da kaybolmasıyla hareketlerin cazibesi ya kaybolur ya da geride kalan metinler yoluyla sürdürürür.

Modern Cemaatler Ya da Cemaatin Modern Dünyadaki Varlığı

Modern dünyada dini grup ve cemaatlerin varlığı, modernliğe atfedilen bireycilikle ilgili kanaatleri sorguya açık hale getirmektedir. Zira bireycilik

modernliğin en üst değerlerinden birisi olarak öne geçmiş, hatta yapısal anlamda kurumsallaşma ve kültürel anlamda özerkleşme bu bireycilikle ilgili gelişmeleri ifade ediyordu. Buna göre kurumsallaşmış sosyal hayat içinde cemaatvari ilişkilere gerek kalmayacak, bireyler kendi ayakları üzerinde duracaktı. Ancak bütün bu beklentilere rağmen değişen anlam, biçim ve muhtevaları içinde yeni cemaatlerin modern toplumlarda da varlığını sürdürdüğü hatta çeşitlenerek arttığı görülüyor. Modernliğin aşırı sistemli, bürokratik ve kurumsallaşmış ilişkiler sistemi her ne kadar liyakati ve yeteneği öne çıkarsa da, bireyi eski koruyucu bağlarından uzaklaştırarak yalnızlık ve bunalımlarla karşı karşıya bıraktı. Modernliği farklı şekillerde tecrübe eden toplumlarda cemaatlerin oluşum sebepleri de buna göre değişir. Bu bağlamda sekülerleşmiş Batılı toplumlarda insanları cemaate götüren motifler daha çok mekanikleşen sistemin monotonlaştırdığı benlikleri iyileştirme ihtiyacı ile yalnızlaşma ve yabancılaşmadan duyulan ızdırıp iken, gelişmekte olan toplumlarda ise bu bazen bir aidiyet ve kimlik arayışı, bazen de sosyal adaletsizlikleri ve yoksunlukları telafi etmek için stratejik bir arayıştır.

Modernleşme sürecindeki Türk toplumunda da cemaatler ve dini gruplar tamamen sahneden çekilmemiş, hemen her dönemde yeni görünümle varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Ancak bu tezahürler tarihsel süreçte yaşanan değişim süreçlerinin özel izlerini taşır. Modernlik öncesi geleneksel dini yapıları daha çok resmî meşruluk kazanmış tekke ve dergâhlar ile bunların tarikat formları temsil etmiştir. Cumhuriyet dönemi ve sonrasında ortaya çıkan dini grupların büyük çoğunluğu ise aslında modern yapıları yeni cemaatlerdir. Bir başka deyişle geleneksel dini yapıların tekke ve dergâh gibi mekânsal bağlarıyla birlikte hiyerarşik silsilenin de kaybolmasıyla bu dönemde bir tür ikame cemaatler ortaya çıkmıştır. Modern dönem dini gruplarının bu bakımdan geleneksel yapılarla bir devamlılık ilişkisi içinde olduklarını söylemek zordur. Yeni cemaatsel yapılar geleneksel dini grupların kimi eğilimlerini temsil ediyor görünse de, daha çok modernlikle etkileşime açık yapılarından dolayı farklıdırlar. Kendilerini tarihsel anlamda geçmişe atıfla tanımlasalar da bu yapılar daha çok yeni kentsel sekülerleşen hayata ve sosyo-kültürel değişimlere tepkisel tutumlarla karakterize olurlar.

Türkiye örneğinde dini grup ve cemaatlerin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasında yalnızlık ve yabancılaşma gibi modern kent yaşamına ilişkin sosyo-psikolojik etkenlerin ancak 90'lardan sonra gündeme gelmesi söz konusudur. Türk toplumunda kentleşme tecrübesi şehirlerde göçmeni yalnız bırakmayan akrabalık, hemşerilik ve komşuluk bağlarıyla kuşatmış, en nihayetinde dini gruplar ve cemaatler de kısmen bu çerçevede devreye girmiştir. Ancak dini grupların göçmenler için öne çıkan işlevi, şehrin yabancılaştırıcı ve geleneksel kimliği tehdit eden farklılıklarına karşı daha çok muhafazakârlaştırıcı yönde

olmuştur. Bir başka deyişle bireyleşme ve yalnızlaşmadan ziyade geleneksel kimliğe ve aidiyetlere ilişkin bir savunma refleksi öne çıkmıştır. Öte yandan özellikle 90'lar sonrasında neo-liberal ekonomik gelişme ve küreselleşmenin etkileriyle artık giderek bireyselleşmenin yeni görünümünden söz etmek mümkün hale gelmiştir. Yeni bireycilik ya da sosyal ağ toplumu diyebileceğimiz sanal ve dijital ağlarda toplumsalın bilinen sınırlarının dışında yeni sosyalliklerin keşfedilmesi, dini gruplar açısından da ciddi etkileşimler ve açılımlar anlamına gelmektedir. Nitekim grupların ve cemaatlerin yapısal dönüşümleriyle birlikte dini bireycilik bu dönemde en çok tartışılan hususlardan biri olacaktır.

Cemaat Dışı Dindarlıklar; Bireysel Dindarlığın Yeni Görünümleri

Batı'da sekülerleşmenin gelişimi ve kurumsal dindarlığın zayıflamasıyla, özellikle altmışlardan sonra din sosyolojisinde "ait olmadan inanma" ve "kilise dışı bireyci dindarlık" gibi kavramlar tartışma alanına girer. Bu durum biraz da Kilise'nin kurumsal zayıflamasıyla ilişkili bir gelişme olmakla birlikte, postmodern kültürün küresel tüketimciliğin yaygınlaştırdığı yeni yaşam tarzlarının bireyci dindarlık eğilimlerini ortaya çıkarması bakımından önemliydi.

Özel bir modernleşme tecrübesi yaşayan Türkiye'de ise Batılı anlamda bireyci dindarlık için kurumsal ve geleneksel gerekçeler bulunmamakla birlikte, İslami gelenek içinde kişisel dindarlığa işaret eden yorumların ve pratiklerin varlığı da yadsınamaz. Bireysel bakımdan tecrübe edilen manevi süreçleri içeren tasavvuf ile birlikte cemaat dışı bir dindarlık olarak halk katlarında süren dini anlayışlar bu bakımdan önemlidir. Elbette bireyci dindarlık ya da dinin bireysel yorumları bir tür protestanlaşma tezahürü olarak modern ve hatta Batılı bir fenomendir. Böyle bir oluşumun benzerini ya da izdüşümlerini cemaatçi eğilimlerin güçlü olduğu Doğu Müslüman toplumların aramak haddi zatında sosyolojik ve tarihsel özgüllüğün yapısına aykırıdır. İslami tarih tecrübesi ile müslüman toplumların dinamikleri daha çok kendi özgül kavramları ve yöntemleri ile anlaşılmalı bekler. Nitekim İslam ilim geleneği tarihsel bakımdan kiliseleşmiş bir kurumsal dindarlığa yol açmamış, ulema da hiyerarşik bir bağlılıklar sistemi içinde değil bağımsız dersler ve yorumlarla topluma önderlik etmiştir.

Öte yandan küreselleşen dünyanın modern dinamikleri ile birlikte ise en az cemaatçilik eğilimleri kadar bireyci din yorumlarının ve bireysel dindarlığın da ortaya çıkışını kolaylaştıran bazı yeni gelişmelerden de söz etmek mümkündür. Bu bakımdan özellikle geleneksel din anlayışlarının ve kurumlarının sarsılmasına yol açan bir dizi içsel dinamikler söz konusudur. Nitekim modernlikle karşılaşmanın ve geri kalmışlık hissini yol açtığı

bazı travmatik sorgulamalar ile geleneğin ve geleneksel kurumların tenkidi artmış, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında klasik usullerin yerine mealinden okuma ve anlama eğilimi yükselmiştir. İçsel dinamikler özellikle Batılı ülkelerde eğitim görmüş ya da çevirilerden etkilenmiş yeni aydın sınıflar aracılığıyla harekete geçmiş ve her ne kadar halk katmanlarında tam bir karşılık bulamasa da zamanla bunlar siyaset ve devlet mekanizmalarında etkili olmuşlar ve kurumsal değişimlerin önünü açmışlardır.

Öte yandan günümüzde hızlanan ve yaygınlaşan yeni bir dindarlık durumunu iyi anlamak gerekmektedir. Sosyal medya, internet ve benzeri teknolojik gelişmelerin bireysel kullanımlar ile kişisel arayışları teşvik ettiği günümüz postmodern küreselleştirici tüketim ve ağ toplumunda, artık dini bilgi kaynaklarının çoğaldığı ve bu kaynaklara bireysel ulaşımın yaygınlaştığını görüyoruz. Kaynakların ve bilginin kaotik artışı, dindarlığın ve dini otoritelerin sürekli değişen bir krizi anlamına gelmektedir. Zira tekeli pozitivist modernliğin dini karşısına aldığı modernliğin aksine çoğulcu postmodern durum dini anlayışları ve hakikatleri de çoğullandırmakta, artık her tür dini yorum kendinden menkul hale gelmektedir. Diğer yandan değişen toplumsal yapılarda ve süreçlerde bilinen cemaatleşme pratiğinin çelişkili ve tutarsız görünüşleri, zamanla cemaatlerin ticarileşmesi, hatta ekonomik çıkar birliğine dönüşmesi veya dünyevileşmesi, dernek, vakıf gibi formel yapılar altında sivilleşmesi de bireysel din yorumlarına ve yeni eleştirilere zemin hazırlamıştır.

Süreç içinde cemaatlerin siyasallaşması, kamusal alanda görünürlüğün artarak etkinlik kazanması veya Fetö örneğinde olduğu gibi bazı cemaatlerin devlet kurumlarında güç ve avantaj sağlamak için örgütlenmesi, cemaatleri daha çok örgütlü dini yapılar durumuna sokan legal veya illegal faaliyetlerin negatif yansımaları, adeta ters bir etki yaparak bireyci dini yorumları ve bireysel dindarlığı teşvik etmiştir. Cemaatçi yapıların kişisel güvenlik ve emniyet sağlamaktan ziyade liyakatsiz insanlara avantaj sağlayan güvensiz yapılara dönüşmesi dini faaliyetlerin geneli bakımından ciddi sonuçlar üretmiştir. Öte yandan yaşam tarzı olarak liberal, bireyci kültürel değerleri benimsemiş geniş bir kitlede, modern algı ve değerlere uyumlu dini anlayışlar ve pratiklerin revaç bulması dikkat çekmektedir. Bir başka deyişle, neo-liberal ekonomi beraberinde kendine özgü değerleri öne çıkaran bir kültürel etki alanı yaratmakta, bu durum ise dini inançlar, pratikler ve gruplar üzerinde süren tartışmanın geniş kitlelere yayılmasına sebep olmaktadır. Bireyci dindarlığın giderek güçlenmesi yeni toplumsal değerler ve algıların yaygın etkisine bağlı bir gelişme olmakla birlikte, modern kurumsallaşmaya yönelen cemaatlerin geleneksel kodlarının değişmesinin de bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Kültürler ve toplumlar açısından bakıldığında cemaatlerin tezahüründe tarihsel ve sosyal farklılıklar yapısal durumlara yansır. Bu çerçevede ayrışmanın özellikle cemaatlere yönelen sebeplerde belirginleştiğini söyleyebiliriz. Nitekim Batı'da cemaatlerin teşekkülünde sosyo-psikolojik sebepler ile kültürel sorunlar, yalnızlaşma, yabancılaşma ve bireycilik esas etkenleri oluşturmakta iken; Türkiye'de ise sosyo-ekonomik ve sosyo-politik sebepler, yani kimlik, aidiyet, sosyal ve bireysel yoksunluklar, sosyo-ekonomik ve kültürel problemler, çarpık kentleşme, sekülerleşme gibi boyutlar belirleyici olmaktadır.

Cemaatlerin ve Cemaatleşme Eğiliminin Tarihsel Kodları

Modern dönemde varlık bulan dini grup ve cemaatler, içinden geçtikleri süreçlerin izlerini taşımakla birlikte tarihsel bakımdan Osmanlı Türk geleneğini tevarüs etmişlerdir. Ancak bu kültürel ve tarihsel formların günümüze aynen taşınması ve cemaatler üzerinden tam bir temsili söz konusu olmayıp, onların devamı gibi görünen yapıların kurumsal bir süreklilikten çok semboller ve atıflar üzerinden geçmişle bağ kurdukları anlaşılmaktadır. Öte yandan, tarihsel geleneksel dini yapılar olarak tekke ve dergâhların muhtevalarında ve işlevlerinde kendini gösteren şekillenme geçmişte karşılaştıkları durumlarla özelleşmiştir. Türk Müslümanlığının tarihsel geçiş ve süreklilik kodlarını bünyesinde taşıyan tasavvufi mecrada ise Yesevilik, Nakşibendilik, Mevlevilik ve Bektaşiliğin her biri kendi bağlamında ve içinde yer aldıkları toplumsal çevrelerde özel işlevler taşımıştır. Osmanlı Türk dini hayatında Tasavvufun Şeriat ve Sünniliği halk katlarında ikame etme gibi çok özel bir misyona sahip olduğu bilinmektedir. Türklerin müslümanlaşması süreci Tasavvuftan ayırtedilemeyecek kadar içiçe geçmiş bir durumu veya gerçekliği ifade eder. Türk Müslümanlığının dervişler, şeyhler ve pirlere öne çıkan menkıbevi mistik karakteri, İslam öncesi tabiat ve din tasavvurlarıyla ilişkilidir. Osmanlı'da Bektaşiliğin zamanla sınırları aşması ve Şeriatın gereklerini yerine getirmemesi sebebiyle, yerini artık uzunca bir müddet Türk-İslam tasavvurunda hakim renklerden birini oluşturan Nakşibendiliğe devretmesi büyük ölçüde stratejik hedeflerle de ilgilidir (Şeker, 94-95). Nakşiliğin III. Selim'den itibaren Osmanlı bürokratlarına istikamet veren bir tarikat olduğunu Ahmet Cevdet Paşa'nın ifadelerinden anlıyoruz (Şeker, 20). Bu anlamda Tasavvuf, tarikatlar ve Şeriat, halk dindarlığı ve seçkinlerin dindarlığı Nakşibendilikte karşılığını bulabilmekteydi. Tarihsel karşılıklarını bulma anlamında cemaatlerin de kendilerine göre stratejileri bulunmaktadır. Ancak elbette modernlikle karşılaşma, İslamcı düşüncede olduğu gibi dini grup ve yapılarla birlikte bütün anlayışlar, akımlar ve pratiklerde ciddi bir dönüşüm demektir.

Modern Türkiye’de cemaatlerin ortaya çıkışı sosyolojik, tarihsel ve dini pek çok sebeplerin biraraya gelmesiyle ilişkilidir. Sosyo-politik sebepler yaşanan kültürel ve siyasal dönüşümlerle ilgili olup, uzunca bir süre özellikle çok partili döneme kadar cemaatlerin legal varlığı belirsizdir. Ancak demokratikleşmenin uzun bir zaman dilimine yayılması, cemaatlerin de nispeten benzer stratejilerle evrimine yol açmış, söylem ve pratikler bakımından sürekli değişime maruz kalmışlardır. Tarihsel süreçte dini grupların kendi muhtevalarında ve içsel dinamiklerindeki dönüşümler de yapısal farklılaşmanın önemli sebeplerindendir. Nitekim modernlikle karşılaşma neticesinde geleneksel ulema sınıfının çekilmesi ya da işlevsizleşmesi cemaatlerin tezahürüne bir katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede ulemanın toplumsal dünyamızda icra ettiği fonksiyonlar, geleneksel dini eğitimi almayan ve klasik silsileden gelmeyen cemaat önderleri tarafından doldurulmaya çalışılmıştır. Cemaatler bu minvalde tarihi arka planla irtibat kurmaya çalışmakla birlikte, modern dünyayla etkileşimin izlerini daha fazla benimsemiş görünmektedir. Bu izler yalnızca yapısal unsurlarda değil, cemaat söylemleri, pratikleri, idealleri ve zihniyetleri üzerinde de belirleyici olmuştur.

Cemaatlerin Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Politik Kodları

Türkiye’de dini hayatın dini gruplar ve organizasyonlara yansıyan kısmında, özellikle çok partili hayata geçiş ve sosyo-ekonomik gelişme süreçleriyle birlikte önemli değişimler yaşanmıştır. Geleneksel dönemin tekke ve dergah gibi dini yapıları, modernliğin siyasal, kültürel ve ekonomik dinamikleriyle yüzleşme neticesinde muhtevastından örgütlenmesine, aidiyet çerçevesinden üye profiline kadar çok önemli değişimler yaşamıştır. Bir başka deyişle, toplumsal süreçlerin demokratikleşme ve ekonomik gelişme gibi önemli kırılma evrelerinde şekillenen yeni orta sınıflar, kentli yeni sakinler ve yükselen burjuva kültürünün dini oluşumlar ve hareketler bağlamında bir karşılığı olmuştur. Yeni kentli müslüman muhitlerin sosyal dinamizmi, dini grup ve cemaatlerin yapısal ve söylemsel pratiklerine yansımıştır. Elbette burada karşılıklı bir etkileşim söz konusu olup, toplumsal tabakaların değişen dindarlığı grup ve cemaat yapılarına tesir ettiği gibi, büyüyen kentsel hayat ve kültürel etkileşim de dini yorumlar ve dindarlık tarzlarına etki yapmıştır.

Türkiye’de demokratikleşme sürecinin seçkin, evrimci, devletten topluma yönelik reformcu ve dönüştürücü karakteri, demokratik kurumların ve uygulamaların içselleşmesinde sorunlar yaratmıştır. Bu durum bir yandan dini grupların devlete yönelmesine, ya da devleti bir ideolojik aygıt olarak ele geçirmeye yönelik eğilimlere güç vermiş, diğer yandan baskıcı devlet mekanizmalarına karşı illegal stratejiler geliştirmeye teşvik etmiştir. Ancak zaman zaman askeri darbeler nedeniyle demokratik siyasal alanın ve

faaliyetlerin daraldığı sancılı dönemlerde, dini gruplar dernekler ve vakıflar yoluyla kamusal alanda örgütlenmeye yönelerek bu anlamda geniş bir etki alanı kazanmışlardır. Bir başka deyişle, sosyo-politik kriz dönemlerinde dini gruplar ve cemaatler, her ne kadar bir baskı, kontrol ve denetim altına girseler de kendilerini ifade edecek kanallar bulmada sıkıntı çekmemişlerdir. Bununla birlikte baskıcı politik süreçler, ister istemez dini grupların diline ve stratejilerine olumsuz anlamda etki ediyor, dindarlık söylemleri ya da dini temsil iddiaları da yoğun politik bir mahiyet kazanıyordu. Türkiye’de demokratikleşmenin gelişmesi, liberal özgürlükçü siyasi eğilimlerin güç kazanması ve özellikle 90’larla birlikte sağ, muhafazakar ve dindar siyasi potansiyelin giderek iktidar alanını genişletmesiyle, dini grupların da kamusal alanda sivil toplum kuruluşları gibi aktör olmaya yönelik icralarda buldukları görülür. Dindarların artan kamusal görünürlükleri ve temsilleriyle birlikte cemaatler de sivil, sosyal ve kültürel alanda geniş bir nüfuz kazanır.

Siyasetle belli ölçülerde ve cemaatlerin kendi özel tavır alışlarına göre değişen irtibatlar, kimi gruplar için resmi alanda yeni kazanımlar, kimi gruplar için de sosyo-ekonomik anlamda kurumlaşmalar anlamına geliyordu. Özellikle 1980 sonrası süreçte şirketleşme, holdingleşme ve ticarileşme cemaatlerin içine dâhil olmakta zorlanmadıkları bir süreç oldu. Ancak cemaatler modern toplumsal ve ekonomik araçları kullandıkça, kendi yapılarında değiştikleri gibi topluma yönelik hedeflerinde de değişim yaşadılar. Cemaatin araçsallaşması dindar bireyi de geleneksel kodlarından kopardı, güven ve samimiyet konusunda sorguya açık hale getirdi.

Gerçekte cemaatlerin siyasi alana ilgisi tarihsel temellere sahipti. Nitekim bu minvalde Nakşibendiliğin müslüman toplumlarda Kapitalizm öncesi sömürgecilğe karşı direnişlerdeki rolü yadsınamaz. Afrika’dan Kafkasya’ya, Hindistan’dan Mısır’a ve Anadolu’ya bütün İslam coğrafyasında tasavvufi hareketlerin sosyal siyasi süreçlere reaksiyonu önemlidir. Bu dönemlerde sömürgeci ve işgalci güçlere karşı organizasyonel güçlerini harekete geçirerek dayanışma ve mücadeleyi güçlendirmişlerdir. Ancak kimi dönemlerde ve özellikle çevrede meşru yönetime karşı bazı isyan ve ayaklanmalarda rol almışlardır. Kitleleri harekete geçirmede bir bağlılık ve aidiyet sistemi olarak cemaatler, her zaman iktidarların ilgi alanında bulunmuşlardır. Esasen dini gruplar da bir güç ve imtiyaz yapılanmasına dönüştüğü zaman doğrudan siyasi ilişkiler ve irtibatlar kurmaya yönelirler. Bu durum özellikle modern dönemde daha fazla öne çıkmıştır. Ancak dini grupların meşru söylemlerinde siyasetle mesafeli durma iddiası ve beklentisi zaman zaman onların pratik ilişkileri nedeniyle meşruiyetlerinin sorgulanmasına yol açmaktadır. Bazen bu durum, gerek kendi içinde gerekse dışarıdan yapılan yorumlarda cemaatlerin çıkar ağlarına dönüştüğü ya da sekülerleştiği yönünde eleştirilerle karşılaşmalarına

yol açmaktadır.

Esasen demokratik süreçlerde yarışmacı rekabet kültürü, modernlikle hesaplaşma eğiliminde ve alternatif arayışındaki cemaatleri ve dini grupları da modern araçları kullanma ve seküler stratejilere başvurma yoluna çekmektedir. Türkiye'nin modernleşme tarihinde, özellikle dindar muhafazakâr gruplar eliyle, gerçek kültürel ve sosyal bir modernleşmenin karşılık bulduğu ve yerleştiği iddiası bu bakımdan son dönem bazı sosyologlarca dile getirilmektedir. Kuşkusuz modern araçlardan belki de en önemlisi, uygun stratejik ittifaklar kurarak onu kendi hedefleri doğrultusunda dönüştürmeye çalıştıkları siyasettir. Zaman zaman merkezi siyaset tarafından karşılıklı bir alış-veriş ilişkisinde yer bulan cemaatler, bu anlamda manevi dokularına ilişkin bir itibar kaybına uğrasalar da, sosyal kazanımlarıyla bunu telafi edebilmektedirler. Bir başka deyişle, dini nitelikli grup ve cemaatler ya süreç içinde siyasallaşarak ya da dernek, vakıf ve şirket gibi sivil toplum kuruluşlarına dönüşerek esas mahiyetlerinde ikili bir dönüşüm yaşamaktadırlar.

Cemaatlerin Sosyolojik Teorilere Konu Olması

Özel olarak dini gruplar ve cemaatleri ele alan ve inceleyen Din Sosyolojisi, sosyolojideki teorik gelişmelerin de desteğiyle konuyu farklı bakış açıları altında değerlendirmektedir. Bu durum sosyal dünyayı kavrama ve açıklama şekline göre dini grupların da değişen yorumlarla ele alınmasına yol açmaktadır. Hatta kuramsal gelişmelerin seyrine göre kimi yaklaşımlarda bu gruplar süreç içerisinde kaybolması beklenen arızî yapılar olarak tanımlanırken, kimi yaklaşımlarda ise sistemsel sorunların açıklarını kapatmaya yönelik tampon mekanizmalar olarak görülmüştür. Bu minvalde söz konusu teorik yaklaşımları belli başlıklar altında değerlendirmek mümkündür. Nitekim dini gruplarla ilgili sıklıkla rastlanan yaygın yaklaşımlardan ilki, “özcü bir perspektiften olguyu açıklama eğilimi”dir. Bu eğilimde dini gruplar dinin tarihsel ve özsel açıklamalarına dayalı olarak açıklanır, yani dini oluşumlar her türlü kültürel ve toplumsal etkilerden uzak bir şekilde ele alınır. Bir başka deyişle, dini gruplar ve cemaatler İslami geleneğin özsel yapısına, dinin mahiyetine dayandırılarak açıklanır; dolayısıyla konu sosyolojik sebepler ve faktörler yerine metinsel ve özsel durumlardan hareketle ele alınmaktadır.

Diğer yaygın açıklamayı ise “bağlamsalci yaklaşımlar” adı altında tanımlamak mümkündür. Bu yaklaşım dini gruplar ve cemaatleri daha çok sosyo-ekonomik şartlar temelinde açıklamaktadır. Bir başka deyişle, dini oluşumların tezahürü özellikle ve öncelikli olarak maddi şartlara ya da yoksunluklara indirgenir. Nitekim bu çerçevede “Yoksunluk teorisi”, insanların cemaatlere yönelimlerini maddi, siyasi, kültürel, psikolojik ve biyolojik yoksunlukları telafi etme ihtiyacıyla değerlendirmektedir. Fakat

bu modelde “yoksun olmayanların” dini bağılıklarını açıklamada boşluklar ve yetersizlikler bulunmaktadır, yine dini grupların dindarları çeken başka güdülerle ilgili yönleri de dikkate alınmaz. Bağlamsalci yaklaşım, cemaatlere yönelimi bazen karizmatik liderlerle, bazen de cemaatlerin ulaştığı yüksek organizasyon gücüyle açıklar. Öte yandan, insanların dini gruplara ve cemaatlere genellikle kendilerini ifade edecekleri demokratik ya da sivil toplum kültürünün olmaması ve baskıcı ulus devlet yapıları ile totaliter yönetim yapılarına bağlayan kimi eğilimler de burada dikkat çeker (Yavuz, 2004).

Nihayet bir başka eğilimi de “anlam ve aidiyet arayışı” başlığı altında toplamak mümkündür. Bu eğilime göre, insanların dini grup ve yapılarla ilişkisi, diğer faktörlerle birlikte daha çok insanın anlam ve aidiyet arayışına bağlı bir gelişmedir. Elbette bu açıklamanın kültürel bir arka plana ve yansımalara dayandığı söylenebilir. Ancak bu yaklaşımın daha çok bireyselliğin arttığı modern toplumlarda öne çıktığı ifade edilir. Bununla birlikte insanın anlam, düzen ve aidiyet arama özelliği de gözardı edilemez. Geleneksel toplumun çekilmesiyle birlikte, insanlara koruyuculuk ve güvenlik sağlayan bu aidiyet bağları da gerileyince, huzur ve güven arayışı cemaatlere yönelmeye kapı açabilmektedir. Yüksek refah toplumlarının aksine gelişmekte olan toplumlarda daha çok güven ve birliktelik ihtiyacı öne çıkmaktadır (Yavuz, 2004).

Türkiye’de Dini Gruplar ve Cemaatlerin Sosyolojik Serencamı

Türkiye’de dini gruplar ve cemaatlerin sosyolojik gelişimi belli evrelerde değerlendirildiğinde dönüşümü anlamak daha açıklayıcı olacaktır. Bu bağlamda ilk aşama olarak Cumhuriyet sonrası veya Çok Partili döneme kadar geçen zaman aralığı özel bir önem taşır. Bu dönemde Osmanlı toplum yapısından devralınan geleneksel tarikatların, dergâh ve tekkelerin yasaklanmasıyla bir yeraltına çekilme ya da gizli faaliyet olarak sürdürme refleksi ortaya çıkmıştır. Sürecin kendine özgü yapısı, dini grupları ve tarikatları ihtiyatlı ve tepkisel bir duruşa itmiştir. Çok partili hayata kadar baskıyla karakterize olan süreç, dini yapıların temsil ve talepleri daha çok özgürleşme üzerine olmuştur. Modernlikle bir hesaplaşma veya alternatif olma iddiası yoktur.

İkinci evre ise, 1950-1980 arası biraz da demokratik süreçlerin darbelerle kesintiye uğradığı dönemdir. Bu dönemde demokratikleşme çabaları, siyaset ile dini gruplar arasında daha yakın bir temasın ve stratejik dönüşümlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İç göç, kentleşme ve sanayileşme süreçleri toplumun yapısını değiştirmiş, kültürel ve dini hayatın geleneksel yapısı değişmiş, yeni anlayışlar, tutumlar ve görünümler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte siyasetin dine ve dini grupların siyasete etkisi neticesinde eğitim, medya, ekonomi, hukuk ve diğer toplumsal alanlarda dini temsil ve görünümler artmıştır. Dini gruplar

ve cemaatler nispeten artan bir özgürleşmeyle birlikte, yeni sosyo-ekonomik imkânları ve modern araçları da kullanma eğiliminde olmuş, dindarlığa ilişkin temsil ve taleplerin yönü değişmiştir. Türkiye de toplumu yukarıdan aşağıya dönüştürmek isteyenlerle, aşağıdan yukarıya kültürel değişimi savunanlar gibi farklı yöntemleri benimseyen dini gruplar ortaya çıkmış, sivil ve siyasal alanda aktiviteler artmıştır. Bu dönemde dini gruplar kentlere göç eden statü arayışındaki göçmen ve yeni kentli kesimlere sosyal devinim imkânı sunmuş, siyaset bu dönüşümden etkilenmiş, modern eğitim ve kültür araçları dini grupların ilgi alanına girmiş, karşılıklı bir dönüşüm yaşanmıştır. Bir kısım sosyologlar, dini grup ve cemaatleri sivil toplum yokluğunu doldurmaya çalışan yapılar gibi görürken, bir kısmı da kentsel yoksunlukların telafisini sağlayan mekanizmalar olarak geçicilik atfetmişlerdir.

Üçüncü evre ise 1980-2000 arasında yaşanan gelişmelerdir. Bu evrede Dünyadaki gelişmelerin içerideki yansımaları daha bariz ve etkili hale gelmiştir. Küreselleşme ve tüketim toplumunun, liberal ekonominin ve yeni sosyal sınıfların güç ve yaygınlık kazandığı bu dönemde, kitle iletişim araçlarının artan etkisiyle, İslami gruplar da neo-liberal siyaset ve ekonominin etkisini fazlasıyla hissettiler. İslami yaşam tarzı, İslami radyo ve televizyonlar, holdingler, tesettür defileleri, güzellik ve kozmetik salonları, tatil merkezleri gibi kavram ve imajlarla İslami yaşam tarzı yeni dönemin havasına uygun olarak biçimlenmiştir. Modern muhafazakârlık, İslami hayatın bir parçası olan toplumsal pratiklerin yeniden canlanarak, ekonomik gelişmenin modern teknikleriyle sıkı bir şekilde bütünleşmesine, sentezlenmesine verilen bir ad oldu.

Bu dönemde geleneksel varlıklarını ve fonksiyonlarını sürdürmek isteyen tarikatlar, kendilerini toplumsal alanda ifade edebilecekleri yeni araçlar ve yapılar keşfettiler. Bir bakıma dini gruplar, dernekleşme sürecinden vakıflaşma ve şirketleşme modeline geçiş yaptılar. Bu süreçte birçok dini cemaat ve grup yapısal anlamda stratejik ve fonksiyonel değişimler yaşadı. Artık dini cemaatlerin faaliyetleri, sırf dini bir takım hedeflerle sınırlı kalmayıp, sosyo-kültürel ve ekonomik dayanışma biçimlerinde ortaya çıkan eğitim, iletişim ve ekonomi gibi alanlarda organizasyonlara dönüştüler. Bu bağlamda özel hastaneler, sağlık merkezleri, özel okullar, dershaneler, öğrenci yurtları, pansiyonlar ve kurslar, gazete, dergi, kitap yayınlama, bilimsel toplantılar düzenleme, özel radyo ve televizyon yayını yapma gibi her bir değişik alanlarda olmak üzere, sosyal ve ekonomik yardımlaşma ve dayanışma, eğitim-öğretim kurumları, kültür ve araştırma merkezleri ile kitle iletişim alanlarında bir yayılma ve yapılanmaya yöneldi.

Son olarak 2000 sonrasında günümüze uzanan ve halen bazı değişimlerle devam eden dönemi de ayrı bir evre olarak değerlendirebiliriz. Bu aşama

devletin kritik kurumlarını ele geçirme peşindeki örgütlü Gülenist yapıyı dışarıda bırakırsak, dini grup ve cemaatlerin siyaset alanındaki gelişmelere göre yeni bir sürece girdikleri dönemdir. AK Parti iktidarıyla birlikte, dini grup ve cemaatlerin kronik muhalif dil ve söylemlerin yerine daha konformist ve uzlaşmacı bir dile doğru evrildikleri dönemdir. Yine de cemaatlerin daha çok sivil toplum kanadında kendilerini sürdürme eğilimleri dikkat çekmiştir. Diğer yandan bazı dini grupların yapısal konformist dönüşümlerine rağmen, kimi din önderlerinin ya da vaizlerinin zaman zaman özellikle gündelik hayat, kadın, cinsellik ve iktisadi hayat boyutunda sertleşen yorumları ile kamuoyunda tartışmalara yol açması dikkat çekmiştir. Öte yandan söz konusu dönemdeki değişimi göstermesi bakımından Lütfi Sunar'ın gerçekleştirdiği “Türkiye’de İslami STK’ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi” başlıklı proje (ilke.org.tr) oldukça önemli tespitler ortaya koymuş görünmektedir. Nitekim projenin bulgularına göre; yeni dönemin İslami sivil toplum kuruluşları giderek proje temelli faaliyetleri, bürokratikleşen dili ve yapıları ile formel kurumsal bir işleyiş kazanmış olup, cemaatsel gönüllü ilişkilerden profesyonel örgütsel yapılara dönüşmektedirler. Yapılar mali bakımdan geleneksel yardım ve infakların yerine, genellikle kamu proje fonları ve devlet kaynaklarını kullanmaya yönelmiştir. Bu dönüşüm, adanmış dindar insan tasavvurunun yerine, eğitilmiş insan tipini ikame etmektedir. Bağlılığın ve dini faaliyetin geleneksel temellerinin aşındığını vurgulayan veriler, söz konusu süreçle İslami grupların bir yandan kamusal alanda kurumsallaşma tecrübelerini artırdığını, diğer yandan klasik cemaat kalıplarına ve samimi birlikteliklere özlem duyan insanları ise yeni arayışlara yöneltebileceğini göstermiştir.

Dini gruplar ve cemaatler olgusu modern hayatla birlikte sosyal dünyamızın bir gerçeği olarak varlık ve faaliyet alanı bulmaktadır. Türkiye’de bugün gelinen aşamada cemaatlerin ekonomik ve siyasal yapılarla ilişkileri sadedinde, özellikle İslami camiada süren tartışmalarda öne çıkan vurgulara bakılırsa, cemaatlerin tüm yapısal faaliyetlerinde ve organizasyonel yapılarında şeffaflaşmaları, kamusal denetim ve kontrole açık hale gelmeleri talep edilmekte, bu durumda sorunların önemli ölçüde çözülebileceği varsayılmaktadır. Ancak cemaat olgusunun giderek daha spritüel, sosyo-psikolojik ve kültürel etkileşimleri içeren yeni dalgalarla dönüşme eğiliminde olduğu, küçük grup ve yapıların tarihi ve milli bağların dışında küresel etkilere daha açık bir hale geldiği belirtilmelidir.

Kaynaklar

Bauman, Zygmunt (2016). Cemaatler, Güvenli Olmayan Bir Dünyada Güvenlik Arayılı, Çev. Nurdan Soysal, Say Yayınları, İstanbul.

Sitembölkübaşı, Şaban (1995), *Türkiye’de İslam’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, İSAM Yayınları, Ankara.

Şeker, Fatih M. (2015). Cumhuriyet İdeolojisinin Nakşibendilik Tasavvuru, Dergah Yayınları, İstanbul.

Yavuz, Hakan (2005). Modernleşen Müslümanlar. (A. Yıldız, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.

<http://www.ilke.org.tr/sites/default/files/yayin/pdf/rapor/turkiyede-islami-stkların-kurumsal-yapı-faaliyetlerinin-değişimi-pdf-ilke-org-tr.pdf>

DERVİŞ Mİ, ÜRETEN ADAM MI?

Prof Dr. Fethi GEDİKLİ
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Öncelikle diğer arkadaşların da belirttiği gibi böyle bir toplantının düzenlenmesini çok faydalı buluyorum. Bu işe ön ayak olduğu için İstanbul Türk Ocağı'nı, başkanı Cezmi Bayram hocamızı ve emeği geçen arkadaşları tebrik ediyorum. Bu toplantı, meselenin ne kadar ağır olduğunu göstermektedir. Gerçekten çok ciddi bir mesele karşısındayız. Bu konudaki düşüncelerimi biraz dağınık olsa da, kısaca şöyle ifade edebilirim.

Zamanımızda cemaat ve tarikatların rolü, bilhassa 15 Temmuz 2016 tarihinde -sonradan "FETÖ Terör Örgütü" diye adlandırılan- Amerika'da üslenen Fethullan Gülen ve cemaatinin kalkıştığı hükümet darbesi yüzünden, daha sık ve önemli bir mesele olarak tartışma gündemimize dahil olmuştur. Gülen'in Amerika'da üslenmesi hususu göz ardı edilemez. Batılının sağmayacağı ineğe ot vermeyeceğini, mülteciler ve göçmenler konusundaki tavırlarından bir kere daha sınamak imkanını bulduğumuz şu günlerde yakından müşahade ediyoruz.

Uzun tarihimiz boyunca, böyle vahim ve yıkıcı bir olay, daha önce hiç görülmedi desek hata etmiş olmayız. Devlet kadrolarında büyük ölçüde yuvalanmış olan bu "cemaat" ("fırka" demek daha doğru olacak!) yapısı, o günden beri bulunduğu mevzilerden sökülmeğe devam edilmektedir. Bununla birlikte, dış destekli olması, dinî bir öze yaslanması ve mevut adaletsizlik ve yönetim kusurlarını sömürebilmeyi iyi becermesi ve nihayet oldukça entelektüel bir topluluktan oluşması sebebiyle, geriletilmiş olmasına rağmen, şimdilik, tam anlamıyla bir çözüme ve dağılmaya uğratıldığı söylenemez. Bu sebeple, devletin, entelektüellerin ve toplumun süregiden tehlikeye karşı daima tetikte olması hayati bir önemi haizdir.

Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla ve bunu emreden kanunun değiştirilemeyecek devrim kanunları içine dahil edilmesiyle, muhafazakar halk tabakaları arasında tekke ve zaviyelere karşı belirli bir hoşgörü ve itibar göstere gelinmişti. Tekke ve zaviyelerin biraz gadre uğradıkları düşünülmüyordu denebilir. 15 Temmuz 2016 gecesi o dehşet anına kadar, bu hoşgörü ve itibarın devam ettiğini, fakat bu olaydan sonra süratli bir şekilde zedelendiğini ve kaybolmaya yüz tuttuğu tespiti yapılabilir kanatındeyiz.

Bu noktada, birçok kimsenin zihninde tarikat ve cemaatlerin yasaklanması, faaliyetlerine sınırlama getirilmesi, dinî, malî ve siyasî faaliyetleri yönünden ciddi biçimde denetlenmeleri veya saydam bir yaşam sürmelerinin

sağlanması yolları araştırılmaya, düşünülmeğe başlanmıştır. Bu görevin hükümetçe etkili bir şekilde yapılması şarttır.

Oysa Anadolu'nun Türkleşmesi ve Müslümanlaşmasının, Ömer Lütfi Barkan'ın meşhur "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" (*Vakıflar Dergisi*, sayı: 2, 1942, s. 279-304) adlı "kült" makalesinde, üç çeyrek asır önce tespit ettiği öncü, madden ve manen onarıcı, inşa edici, imar edici ve yapıcı rolü de unutmuyarak meselenin soğukkanlıca değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Her toptancı tavır ve yaklaşımın sakıncalar taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte, cemaatlerin dinî çalışmaları ve vizyonları da sorgulanmalıdır. Açık bir şekilde belirtmek gerekir ki, cemaat ve tarikatların siyasi bir gündemlerinin olması asla kabul edilemez.

Bu noktada, ülkemizde gözlemlediğimiz üzere, devletin bir din anlayışı olmalı mıdır sorusu sorulabilir. Bu sorunun cevabını aramadan önce belirtmeliyiz ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle resmî bir din (İslam) anlayışı benimsediği ve desteklediği tespiti doğrudur. Fakat Cumhuriyet tarihi boyunca bu anlayışta zaman zaman değişiklikler olmuştur. Ak Parti dönemindeki resmî İslam ile önceki dönemlerdeki resmî İslam birbirlerinden farklıdır.

İslamı anlayış, tarikat ve cemaat meselesini de belirlemektedir. Her toplumun bir dini vardır ve olmalıdır. Milletimizin de dini vardır ve bu din, İslam'dır. Ancak dinimiz bizi ileri mi götürecektir geriye mi taşıyacaktır? Bize olumluluk mu aşılacaktır, olumsuzluk mu pompalayacaktır? Bizi motive mi edecek, moralsiz mi kılacaktır? Bugün gözlemlediğimize göre, İslam'ı anlayış meselemiz sağlıklı veya sağlıklı değilse gitgide daha çok sözde "dindarlaştırma" meselesidir. Bugün geldiğimiz kavşakta, sanki, daha az "dindar" olan bir toplum arayışında olmak daha doğru tavır olabilir. Devamlı din konuşmayı da dindarlık olarak algılamak lazımdır.

Hükümet edenler ve onu destekleyenler, bugünkü bu "yüksek dindarlaştırılmış olma"yı yeterli bulmamakta daha dindar bir nesil yetiştirmeyi hedeflemektedirler. "Dindar" olan kimse de diğerinin "dindarlığını" daha az buluyor. Tarikatlar ve cemaatler de böyle bir ortamda neşvünema buluyorlar. Bunu hükümet de destekliyor. Dolayısıyla bunun üzerinde durmak lazım. Asıl meselenin bu olduğunu düşünüyorum.

O zaman soru şudur: Nereye kadar "Müslüman", "dindar" olacağız? Bu Müslümanlığın bir sonu, bir sınırı yok mu? Bunun üzerinde durmamız gerekmektedir. Benim çözümüm "dedelerimizin, ninelerimizin İslam'ına dönmek"tir; analarımızın ve babalarımızın değil! Çünkü bu sonrakiler, özellikle 1950 sonrası Ortadoğu'dan ve Batıdan tercüme yoluyla gelen yeni-İslam (siyasi İslam) anlayışından şöyle ya da böyle etkilenmişlerdir. Bu etkiyi giderip "normal" dindar Müslümanlar haline inkılap etmeliyiz. "Normal" dediğimiz,

dedemizin, ninemizin İslamı, sade ve basit bir din anlayışıdır. Belki en belirleyici noktası siyasi bir gündemi olmamasıdır.

Bugün o kadar çok radyo, tv kanalında dinî yayın yapılıyor ki... Açıyorsunuz her radyo ve tv kanalında Kuran okunuyor; vaaz veriliyor, dünya hayatının geçici, ahiret hayatının kalıcı olduğu telkin ediliyor. Hiç ölmeyecekmiş gibi bu dünya için çalışacaksınız emri akla neredeyse hiç getirilmiyor. Normal bir radyo kanalı bulmak neredeyse mümkün değil. Bu doğru bir şey mi? Dindarlık siyasi olarak kurumlarda, örgütlenmede artmaktadır. İnsanlar belli yerlere gelirken, atanırken bu tür şeylere bakılıyor. Namaz kılıyor mu kılmıyor mu, karısının başı örtülü mü açık mı?... Liyakatli mi, ehil mi arayışı hiç revaç bulmuyor.

Sanırım burada laiklik meselesine tekrar dönmemiz gerekir. Aslında bizi toplayacak ve doğru yürüyüşe sevk edecek şeylerden bir tanesi laiklik. İnsanlar bireysel olarak dindar olup istediklerini yapabilirler. Ancak topluma ve devlete bunu empoze edemezler.

Son olarak Türkiye'nin kurtuluşunu ben şunda görüyorum: Dini ne zaman konuşmayı bırakırsak, o zaman kurtuluruz. Yani bizim akademik gündemimiz nedir, işadammının ekonomik gündemi nedir, siyasetçiler bizi dünya yarışında hangi boyuta taşımak istiyorlar? Biz bunları konuşmazsak, toplum bunları konuşmazsa, hayat ile ilgili bir projemiz olmazsa, bu bataklık içerisinde debelenir dururuz. Üç yüz yıldır debelendiğimiz gibi! Başka bir deyişle, bize çalışan, üreten, icat eden, hayatı kolaylaştıran, elindekiyle yetinmeyen, hep daha ileri gitmek isteyen, bilim ve teknolojiye dünyadaki en ileri seviyeyi yakalayıp geçmek isteyen bir hedef ve vizyon lazımdır. Cennet de bu yolda kazanılır dünya da!

Dikkat edilirse geçmişte Anadolu'yu inşa ve imar eden alperenlerin, ahilerin, gazilerin bu vasıfları taşıyan büyük yapı ustaları oldukları teşhis edilecektir.

Hedef, Türkiye bir hukuk devleti olsun, hukuk devletini güçlendirelim, yaşatalım olmalıdır. Cemaat ve tarikat meselesini de sosyal, laik bir hukuk devleti içinde düşünmek uygun olur. Çünkü bazılarınca, bu hususta, kanunlara bazı yasaklayıcı hükümler koymak, bazı sınırlamalar getirmek üzerinde duruldu izlenimi edindim. Ancak bütün dünyanın kabul ettiği ya da dünyanın önde gelen devletlerinin kabul ettiği adaleti önceleyen, hukukun üstünlüğünü gerçekleştirmeyi amaçlayan, temel hak ve özgürlüklere gereği gibi yer veren, her insanın şiddet çağrısı olmadan düşündüklerini ifade edebileceği bir ortamı hazırlamak maksadı takip edilmelidir. Cemaatler de, tarikatler de veya diğer sivil toplum örgütleri de, bu çerçevede her düşündüğünü söyleyebilmeli ve kanunlara uygun şekilde hareket ettiği sürece de devlet onlara müdahale etmemelidir. Yani buraya getirilecek çözüm önerilerinde çerçeve bu olmalıdır.

Bu da nasıl olabilir? Herkesin, hukukçuların toplumsal sözleşme dediği, halkın bütününün bir araya gelerek yönetme yetkisini belli bir kuruma vermele-riyle gerçekleştiğini varsaydıkları yeni bir toplumsal sözleşme kurarak, yani bütün halkın görüşlerinin, düşüncelerinin geniş bir mutabakata dayanan bir anayasada toplanmasıyla ilk adım atılabilir. Yoksa biz uygun düşünüyoruz, halk adına böyle uygun görüyoruz, denerek alınacak kararlar, yapılacak uygulamalar geri tepebilir. Herkesin görüşü alınarak, alınmaya çalışarak bir hukuk devleti içerisinde tedbirler düşünülebilir.

TÜRKİYE'DE CEMAATLER SORUNU -TARİHSEL BİR PERSPEKTİF VE GÜNCELLEME-

Prof. Dr. İhsan TOKER
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Cemaatler konusu özel bir başlık olarak yarım asırdan daha fazla bir süredir Türkiye'de gündemdeki yerini korumaya devam etmektedir. Bu durum da Türkiye'deki tarihsel, seküler ve dinsel etmenlerle yakından ilişkili olarak görünmektedir. En azından Osmanlı devletinden miras alınan yapı, bireysel bir dindarlık yerine kolektif dindarlık örüntülerinin işgal ettiği bir çerçeveye karşılık gelmektedir. Üstelik bu kolektif dini tezahürler, İslam'ın mevcut toplum ve coğrafya içerisinde kabul görme, yayılma ve varlığını sürdürme süreçlerinde oldukça işlevsel yönere karşılık geliyor görünmektedirler.

Gelgelelim bu mirasa rağmen, Cumhuriyet'in kurucu fikirler taslağı cemaatleri seküler bir tepeden bakışın daraltıcı ve hükmedici tavırlarına maruz bırakmış, bu da cemaat-toplum-devlet arasındaki iletişim ve etkileşim açısından süreklilik taşıyan olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Yeni kurulan devletin bir imparatorluk-sonrası ulus-devlet yapısı özelliklerini kazanır hale gelmesi, bununla ilgili boyutları içerisinde barındırmaktadır. Eski yapının geleneksel de olsa dinsel belirleyicilerle yüklü bulunması, yeni idarenin müşteki olduğu bu kültürel yapı ile ilgili uzaklaştırıcı duyarlılıklar taşıyan görünümü, bir Türk sekülerliğinin inşası sırasında kolektif dinsel aktörlerin aleyhine sonuçlanacak gelişmeleri doğurmuştur.

Sıklıkla belirtildiği üzere yeni Türk devletinin niyeti dinin tamamen reddildiği bir siyasal sistemin kurulması değildi.¹ Ama yerini aldığı eski Türk devletinin din politikalarını devam ettirmek de değildi. Tam aksine yeni devletin kurucularının zihninde muasır Avrupa medeniyeti ile aradaki mesafelerin kapatılması esas alındığından, bu konuda Avrupa sekülerleşmesinin sonuçlarından iktibaslar da beklenen bir şey olmalıydı. Hukuk, siyaset, eğitim ve diğer sosyal alanlarda gerçekleştirilen devrimler bir yana, din alanında bir taraftan Hristiyan reformasyon süreçlerindeki gelişmelerin, diğer yandan Aydınlanma düşüncesinin ifade ettiği yeni insan tipine dair hayallerin (ve de ümitlerin) eşlik ettiği bir din alanının kendisini yeniden düzenlemesi fikri ve atılımı bir ihtiyaç olarak onu dayatmaktaydı.

Konumuz olan cemaatleri ilgilendiren husus Türk ulus-devletinin kurulmasının, daha da özel olarak Türk laikleşme sürecinin yol açtığı gelişmelerin tümünün dinsel toplulukların aleyhine neticeler verdiğidir. Yeni rejimin dine de kendi ölçülerinde yer vermesi, onun dinin kolektif yönleriyle ilgili geliş-

meler karşısında seyirci kalacağı anlamına gelmiyordu. Burada mihenk taşı işlevini görecek olan nokta, dinin ancak kişisel, vicdani ve muasır gerekliliklerle uyumlu biçimlerinin makbuliyeti idi. Tarikat ya da cemaatler bu kabul edilebilirliğin sınırları dışında kalıyorlardı. Nitekim Türk inkılap süreci², her şeyden önce bu kollektif dindarlık tezahürlerinin hukuken varlıklarının sona erdirilmesini amaçlıyordu. Bu sona erdirmeye kararlılığı da bir dizi hareket noktası ve inisiyatifi içerisinde barındıran –Şerif Mardin’in ifadesiyle³– bir laik jakobenizm sosyo-psikolojisinden kaynaklanıyordu.

Yine şahsi ve vicdani boyutlarıyla makbul bir din politikasının, bu tür dinsel oluşumların hayat sahasını doğrudan etkilemesi de bir sürpriz sayılmamalıdır. Cemaatler her halleriyle bu istenmeyen kategorinin değişmez timsalleri haline gelmişlerdi. Üstleri başları, toplumsal ilişkileri, geleneksel kökenleri, zihniyetleri.. her şey ama her şey cemaatler için olumsuzlandıkları çerçeveler oluşturmaktaydı. Üstüne üstlük yine Türk devleti aleyhine kalkışma ve yıkıcı faaliyetler içerisinde bulunma yönündeki itham ve hatta infazlar bu tür bir politika için halihazırda meşrulaştırıcı bir çerçeve temin etmek için yeterli olmuştu.

Ama çok iyi biliyoruz ki, tarikatlar-dinsel topluluklar bu süreç sonunda yok olmadılar. Ne kadar iyi biliyoruz işte ondan emin değilim ama onlar aslında güç de kaybetmediler. Sadece bir süreliğine, fırtına dinene kadar düşük profilde kaldılar. Nitekim bugünkü Türkiye’nin büyük dinsel hareketlerinin neredeyse tamamının –doğrudan ya da dolaylı olarak– o dönemlerde belli kurucular elinden fiiliyata geçmelerinin tam da bu dönemde gerçekleşmiş olması da gerçekten düşündürücü olmalıdır.⁴

En fırtınalı dönemde varlıklarını koruyan ve bu arada bir takım elle tutulur şekillere bürünen sosyal oluşum ve hareketler, dış gelişmelerdeki değişikliklerin kendilerine tanıdığı şans paralelinde daha görünür hale geldikleri gibi hızla yaygınlaşmaya ve kurumsallaşmaya başladılar. İkinci Dünya Savaşı sonrasında faşist dünyanın “liberal” ve açık bir dünya karşısında kaybetmesi, ABD’nin inisiyatifinde o günkü yeni dünya düzeninin tesisi, Türk devletinin bu gelişmeler karşısında siyasi, ekonomik ve toplumsal revizyonları teker teker birer politika haline getirmeyi kabul etmesi, konu açısından doğrudan ilintili olmak durumundadır.

² Bir örnek olarak bkz. Ş. Mardin, “Modern Türkiye’de Din ve Siyaset.”, çev. Mustafa Erdoğan, Türkiye’de Din ve Siyaset. Makaleler 3, İstanbul: İletişim Y., 1991, 121 vd.; B. Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, 400.

³ Mardin, “Modern Türkiye’de Din ve Siyaset.”, 123

⁴ Bugün Türkiye’de cemaat dendiğinde akla gelen iki kitlesel hareket olarak Nurculuk ve Süleymanlılığın kurucuları Said Nursi ve Süleyman Hilmi Tunahan’ın çerçeveli faaliyetlerine bu dönemde başlamış olmaları gözden kaçırılmaması gereken bir noktadır.

Cumhuriyet'in modern devletle uyumlu olacağı düşünülen bir *yurttaşlık dini*⁵ çerçevesinde hissettiği laik kaygıların yeni süreçte yerini sulandırılmaya bıraktığı görülmektedir. Çok partili hayata geçiş, dinin eğitime tedricen yeniden dönmesi, ekonomik ve siyasal alanlarda dışa açık hale gelmesi bu süreçte içeride meydana gelen değişikliklerin en önemlileri arasında yer almaktadır. Açıktır ki, Türkiye'nin dini hayatı ve din kurumunun kaderinde bu gelişmeler etkili olmuştur.

Dışa açılma, serbestleşme, dine ilişkin politikalarda esneme tabii ki cemaatlerin tamamen serbest kalmaları ya da devletin din kurumu üzerinde kontrol politikalarından vazgeçmesi anlamına gelmiyordu. Her şeyden önce daha 1930'lu yıllarda başlayan cemaatlerin liderlerine yönelik mahkeme ve tutuklamalar süreci, daha sonraki dönemlerde de –şiddetleri konusundaki değişmelerle birlikte- devam etti. Dolayısıyla burada cemaatlerin Türkiye'de hakim hale gelmeleri gibi bir süreçten çok laik hafızanın yeni dinsel örüntülerle diyalektik ilişkilerinden söz etmek vakıya daha uygun gözükmektedir. Bu bakımdan 1960'lar, 70'ler, 80'ler, 90'lar ve 2000'ler çeşitli gerilimlerle doludurlar. Cemaatler ise Türkiye'nin her geçen gün modernleşmekte adımlar attığı bu süreçlerde uyum sağlayıcı esnekliklerini hep korudular. Bugün canlı bir cemaatler olgusundan söz ediyorsak, bu biraz da onların bu şekilde kendilerini değişen durumlara adapte etme hususundaki yetenekleriyle ilgilidir.

Burada cemaatlerin kendilerini değişmelere adapte etme yeteneği vurgusunun özellikle önem taşıdığına ve tam da konumuzla bağlantılı olduğuna dikkat çekmek istiyorum. Bugün cemaatlerin bir sorun olarak algılanmasında ve bu "sorun"un çözümüne yönelik önerilerin formülasyonunda bu noktanın es geçilmesi, daha da kötüsü mevzuu kendi eksenine dışına çıkartarak bana göre ilgisiz bağlamlarda konunun tartışılır hale gelmesinde bunun önemli bir payı olduğunu düşünüyorum.

Burada cemaat konusunun yeniden ve radikal bir şekilde yeniden ele alınıp tahlil edilmesi önem taşımaktadır. Cemaat kavramını neredeyse dışlayan, yanlış anlayan, sözde bilimsel ve bireysel bir din anlayışının yanlışlığıyla konuyu indirgeyen analiz çerçevelerinin sonuç vermeyeceği hususu bugün kendisini yeterince ortaya koymuş olmalıdır. Nitekim benim Çalıştay'da "biz bu konuda daha çok bir araya geliriz" şeklindeki ironik ifadelerimin arkasında da bu düşünce yatmaktadır.

Cemaatler konusunda en önemli açmazlarımızdan birinin bizim düşünsel tekelliliğimiz, bireysel ve rasyonel bir din anlayışını aşırı merkeze almamız ve meseleyi toplumsal bir sorunun çok ötesinde bir güvenlik problemi haline getirmemiz olduğunu ileri sürüyorum. Nitekim bununla ilgili olarak tartışma-

⁵ Mardin, "Modern Türkiye'de Din ve Siyaset.", 121

ların temel aktörlerinin devlet bürokrasisi, siyasetçiler, akademik uzmanlar, ilahiyat otoriteleri ile sınırlı kalmış olması, kanaatimce bu iddiayı desteklemektedir. Yeniden formüle etmek gerekirse, bu “sorun” tartışılması gerektiği şekilde tartışılmamaktadır.

Cemaat kavramının kendisinden başlayacak olursak, bu kavram bir belirsizlik arz etmektedir ya da en azından yanlış anlaşılmalara maruz bırakılmaktadır. Türkiye’de bu hususta en çok geçen kelime doğal olarak tarikat olmaktadır. Tarikat nedir, toplumsal ve tarihsel olarak neye karşılık gelmektedir. Bugünkü dünyada dinsel hareket biçimleriyle ilişkisi nedir gibi sorulara, verilere dayalı ve makul cevaplar getirilmediği sürece bu konudaki tartışmalar toplumu bir yere götürmeyecektir.

Tarikatlar İslam dünyasında, tarihsel olarak belli bir evreden sonra müslümanlar arasında ortaya çıkan belli örgütlenmelere ilişkin olarak kullanılan bir kelimedir. Aslına bakılacak olursa –ki mezhepler de böyledir mesela- İslam’ın kuruluş evresinde bu tür bir oluşum yoktur; Kur’an ve sünnette bunun varlığından söz edilemez. Ancak her kurumsal dinin gelişiminde görüldüğü üzere belli ayrılmalar ve bölünmelere karşılık gelen yeni organizasyon biçimleri İslam toplumlarından da meydana gelmiştir. Tarikat cemaatleri bu tür organizasyonlar içerisinde tarihsel süreçte öne çıkmıştır.

Üstelik klasik dönemde ortaya çıkıp kurumlaşan yapılar çağımızda modernliklerle eklemlenerek yeni biçimler alabilmektedirler. Nitekim Türkiye’de cemaatlerin Batılı tarzlarda sektler, kültürler, hatta denominasyonlar çerçevesinde karşılaştırmalı bir perspektifte ele alınmaları da gerekmektedir. Ne var ki burası buna elverecek cesamette değildir.

Ancak ne olursa olsun, tarikat ya da cemaatler her yerde olduğu gibi Türkiye’de de dini hayatın bir gerçekliğidir. Burada gerçekliği denirken toplumun tüm üyelerinin ilgili cemaatlerin fikri ve organizasyonel yönlerini kabul etmek zorunda olduklarını kastedtiğim yönünde bir izlenim oluşmamalıdır. Buradaki vurgum sadece şudur: Toplumsal saha birçok dinsel aktörlüğün yer aldığı bir sahadır ve orada yer alan bütün aktörlüklerin var olmalarını temin eden bir takım yapısal ya da kültürel şartların varlığını varsaymak da bir zurettir.

Yeni Türk devleti kurulduğunda 1920’lerde, o zamanki dünya koşulları paralelinde –kabul edilir ya da edilmez- belli adımlar atılmıştır ve koşullar da buna elverdiği için bunlar uygulanmıştır. Nitekim başlarda da belirttiğim üzere Osmanlı devleti de bu konuda dönemin ahvaline kendi özgün bakış açısıyla belli cevaplar vermiştir.⁶ Ama biz bugün bu konuya nasıl cevap vereceğiz?

⁶ Bu konuda bir örnek için bkz. Zekeriya Işık, Devlet ve tarikat : Osmanlı toplumunda

Nasıl cevaplar vereceğiz. Sorunun can alıcı noktası bence budur. Bizim vereceğimiz cevapların hem değişen konjonktürü göz önünde bulundurmak hem de cemaatler konusunu kendi tarihsel ve kavramsal bütünlük ve dinamizmi içerisinde ele almak gibi bir sorumluluğu olmalıdır.

Cemaatler konusunda bir çözüm üretmek için her şeyden önce bu konunun tabiatına uygun adımlar atılmalıdır. Ben bu adımların atılmasının mümkün olması için öncelikle bu konuda şimdiye kadar ortaya çıkan ele alış biçimlerindeki sorun, tezat ve paradoksların farkına varılmasının gerekli olduğunu düşünüyorum. Onun için konu nasıl ele alınmalıdır tarzı kadar, nasıl ele alınmamalıdır tarzı da büyük önem taşımaktadır. Hatta bu ikinciler konusunda yeterince farklılık ve duyarlılık geliştirildiğinde, sorunun çözümü için çok daha yakın imkanlar bulunacağı hususunda da iyimser olduğumu belirtmeliyim.

Mesela cemaatler ya da tarikatlar konusu salt teorik bir konu değildir. Ama sanki inadına inadına bu konu sürekli olarak teorik düzeyde tartışılmaya devam etmekte, pratik yaşam hep ama hep ihmal edilmektedir. Bunun bir yönü cemaatlerle ilgili yaklaşımlarda bunların ele alınışları sırasındaki teolojik nitelikli çerçevelerin aşırı egemen hale gelmeleridir. Başka bir deyişle konu, bir "ilahiyat sorunu" olarak algılanır hale gelmiştir. Teolojik alanın aşırı öne çıkartılmasının patolojik bir sonucu ise, ne yazık ki gerçek gündelik hayatta yer alan bu fenomenin görülmesini engelleyen bir körlüğün meydana gelmesi olmuştur. Toplumsal yaşamın ideal dinsel formlara indirgenmesi, felsefi ve teolojik çevrelerde belli makuliyetlere sahip olabilir ise de, dış toplumda bunun geçerli hale getirilmesi yöndeki çabaların fiyaskoyla neticelenmesi tarihsel ve toplumsal veriler ışığında rahatlıkla öngörülebilecek bir durumdur. Nitekim bugün Türkiye'de İlahiyat'ın toplum karşısında yalnızlaşması ve yabancılaşmasının en önemli amili olarak bu görülebilir. Bunun için İlahiyat bu noktada tartışmanın aktörlerinden sadece biri olarak görülmelidir, yoksa son sözü söyleyecek bir merci olarak değil. İlahiyat topluma kimin nasıl inanacağı, dini nasıl pratize edeceğine dair reçeteler sunmak gibi bir yetkiye sahip değildir; akademik bir sahadır ve o sınırlarda kalmalıdır. Hatta mümkünse sosyolojik ve psikolojik yönleriyle konunun araştırılıp ihtiyaç duyulan verilerin elde edilmesinde de katkı sağlayabilir ama adeta Tanrı adına konuşan bir yapı olarak işlev göremez, görmemelidir.⁷

Türkiye'de cemaatler konusunda çokça rastlanan yanlış bir durum da seküler yanlılıkla alakalıdır. Bu yaklaşıma göre dünya sekülerleşmektedir, erinde gecinde her toplum sekülerleşecektir. Dünya sekülerleşirken din de artık

devlet tarikat ilişkilerinin ideolojik ve sosyolojik zemini, Konya: Çizgi Y., 2016.

⁷ Türkiye'de laiklik konusunda İlahiyat'ın fazladan işlevselliği konusunda bkz. İhsan Toker, Teolojik Bir İnşa Olarak Laiklik, Ankara: Eskiye Y., 2009.

kamusal bir konu olmaktan çıkacak ve özel bir konu haline gelecektir. Toplumsal kurumlar dinden zorunlu olarak farklılaşmak durumundadırlar; zaten laiklik de bu sürecin bir kontrolörü olarak işlevsel olmalıdır.

Ne var ki bu yaklaşımın en talihsiz yanı tasvir ettiği ve böyle olduğuna inandığı dünyanın artık tam aksi tezahürlerle dolu olmasıdır. Ancak o, kendisini yeni realitelere göre uyarlamak yerine, içine kapanıp kendi muhayyel dünyasının gerçek dünya olduğu noktasında bir inanca sarılmaktadır. Bugün gerçekten de hem teorik hem de pratik yönlerden artık bu yaklaşımın enine boyuna gözden geçirilmesi gerekmektedir. Sosyal bilim alanındaki tüm araştırmacıların da tanıklık ettiği üzere, artık dünyada sekülerlik değişmez bir hareket noktası oluşturmaktadır. Nitekim sekülerleşme teorileri konusunda sosyoloji sahasında çok önemli değişimler yaşanmıştır.⁸ Bugün istisnaları dışında artık kimse dini durumu –ki sekülerlik beklentilerinin aksine sonuçları yansıtmaktadır- görmezden gelememektedir.

Diğer taraftan herkes tarafından bilindiği üzere Türkiye'nin modern tarihi bir laikleşme tarihidir. Bu böyle olmakla birlikte, bu her dönemde özsel bir laiklik ya da sekülerliğin temel belirleyici olup dini aktör ve kültürlerin buna edilgen bir şekilde boyun eğdiği ve egeceği anlamına gelmemektedir. Nitekim bu ve benzeri yazıların yazılmasının motivasyonları da bizzat bunu doğrular niteliktedir: sorun olmaktan çıkan, yok olan ya da en azından “kendi sınırları içerisine çekilen” bir din durumu karşısında bunları yazmanın gereği olabilir miydi?

Bunun anlamı cemaatlerin ele alınması hususunda Türkiye'nin eski kurumsal –ve de özsel içerikli- laiklik yapısından ve seküler modernlik –yani çağdaşlık- inanç parametrelerinden hareket eden duruşların konuyu doğru bir şekilde anlayamayacağıdır. Çünkü bir inanç unsurunu –ki burada artık bir kültürdür- başka bir inanç unsurunun –çağdaşlık bu anlamda tam da seküler ama din benzeri bir inançtır- genel geçer bir çözümlenmeye uğratıp yargılamaya kalkması abes bir durum oluşturmaktadır.

Tam da bu noktada seküler yanlılığın es geçtiği, daha da kötüsü görmezden gelip inkar ettiği bir duruma değinmek gerekir: Cemaatler, inanç ve pratik boyutları ne olurlarsa olsunlar modern oluşumlardır. Eğer konuya seküler inanç ve değerlere dayalı yanlı bir şekilde bakmaktan kurtulunup olgusal ve gözleme dayalı bir şekilde bakılırsa, durum gerçekten de budur. Ama çağdaşlık konusundaki Cumhuriyet aklının bir hakikat rejimi oluşturup bunun etra-

⁸ Bir zamanlar sekülerleşme teorisyenlerinden biri olan Berger bile ‘Dünya her zamankinden daha da dindar’ demiştir. Bkz. Peter L. Berger, “Introduction”, *The Desecularization of the World*, Washington, D.C. : Ethics and Public Policy Center ; Grand Rapids, Mich. : W.B. Eerdmans Pub. Co., 1999.

finda bir çit oluşturması, meseleye farklı bakılabilmesini baştan engellemekte hatta bu bakış tehdit altında bırakılmaktadır.

Modern derken modernliğe nasıl bakılacağı hususu burada tabii ki büyük önem arz eder. Burada modernlikten maksat elbette Avrupa'daki modelde olduğu üzere belli şehirli, bireysel, aşırı farklılaşmış, uzmanlaşmış, özel bir din toplum ilişkisi sürecinden geçmiş olmanın getirdiği sonuçları yansıtan bir modernlik değildir. Ama tecrübi bir hakikat olarak şurasını da kimse inkar edemez ki, bu cemaat dediğimiz yapılar ve onun mensupları köylerde değil, modernliğin mekanları şehirlerde neşvü nema bulmuşlar, geleneksel değil modern iletişim araçları vasıtasıyla kültürlerini sunmuşlar ve yaymışlar, münzevi olarak değil aksine dünyanın ta içine kadar nüfuz edecek şekilde organize yapılar içerisinde hayatiyet bulmuşlardır. Dolayısıyla sosyal bilim açısından kimse bu bakımdan cemaatlerin modern olmayan yapılara karşılık gelmediklerini söyleyemez.

Bu nokta önem taşımaktadır çünkü baştan modern olmayan yani günümüz şartlarına uymayan oluşumlar olarak görüldüklerinde bu cemaatlerin toplumdaki realiteleri, kökenleri, işleyişleri ve ortaya koydukları işlevler için sağlıklı bir değerlendirme ortamı berhava olacaktır. Nitekim şimdiye kadar olan da budur. Bizim moderniteye ilişkin yanlılıklar geliştirmemize yol açan kültürlenme biçimimiz, bu tip bir körlüğün en temel sorumlusu olarak görünmektedir.⁹ Bir defa daha ifade etmek gerekir ki, cemaatlerin modern yapılar oluşları asla gözden kaçırılmaması gerekli bir husus oluşturmaktadır. Modern Cumhuriyet akli, tarikat ve cemaatlerin varlık ve yapılarını baştan irrasyonel çerçevelere indirgemek suretiyle bunları anlaşılmazlığa mahkum hale getirmektedir. Cumhuriyet'in steril bir İslam noktasındaki istikrarlı beklenti ve adımları bu konunun çözümsüzlükte devamını da kaçınılmaz kılmaktadır.

Öte yandan pratikte geline tarihsel durum da yapısal şartların ciddi biçimde değişmesinden dolayı, cemaatlerin daha fazla lehine bir görünüm arz etmektedir. Şöyle ki, 1920'lerdeki dünyanın bu tarafında geç-gelen bir ulus-devlet modernliği olarak koşullar siyasal icbara dayalı bir gönüllülük ilkesine dayanmayan, hatta demokratik olmayan tedbirlerin topluma uygulanmasına uygun koşullar yaratmıştır. Laikliğin ortaya çıkması ve ilk dönemdeki radikallik niteliğini koruyabilmesi, bu sayede mümkün olmuş gözükmektedir.

Ancak biz 2020'lere yaklaştığımız şu yıllarda 1920'lerin koşullarında değiliz. Bu uzun süre zarfında yapılar ve kültürler olarak önemli istihaleler ya-

⁹ Aslında bu sorun bize mahsus da değildir. Batıda da sosyal bilim çevrelerinde dinin artan rolüne, daha doğrusu artan görünürlüğüne verilen irrasyonel tepkiler, bunun her yerde genel bir sorun oluşturduğunu göstermektedir. Bir sosyal bilimcinin –üstelik de kendi geçmişini yalanlamak pahasına- yaşadığı bir tecrübe için bkz. Peter L. Berger, *The Desecularization of the World*.

şanmıştır. Her şeyden önce ulus-devlet modernlikleri, giderek yerlerini küresel modernliklere bırakmaktadırlar. Türkiye'nin bu duruma adapte olmasını geciktiren önemli bir etmen, kültürel gecikme kuramının öngörülerinde saklı bulunmakla beraber, gecikerek de olsa bu değişmeler yapıda ve kültürde kendisini ortaya koyacaktır. Bunun konumuzla bağlantısı şudur: Biz artık cemaat ve tarikatlara radikal laik modellerden, ulus-devlet yapılarından, bunların ilham verdiği dinsel inşalardan hareket ederek bakamayız. Bakarsak -ki, şimdiye kadar yapılan biraz da odur- bu sorunu çözemeyiz, çünkü anlayamayız.

Bütün bunları söylerken elbette şunu ıskalamak istemiyorum; cemaatler elbette Türkiye'de bir sorundur. Ama nasıl bir sorundur, farklılıklar burada ortaya çıkmaktadır. Mesela bir güvenlik meselesi olarak sunulduğunda -ki 15 Temmuz gibi bir hafıza varken bu nasıl hafife alınabilir¹⁰- bunun yerli yerine oturtulup sosyolojik parametrelere uygun makul boyutlarla sınırlı kalması önemlidir. Aksi takdirde her şeye panik halinde bir refleks olarak cevap vermeye kalkışmak, durumu eskisinden daha beter olan sendromlarla karşılaşmamıza sebep olabilecektir. Konunun dışarıdaki siyasal bağlantılar meselesi her zaman göz ardı edilemeyecek bir ciddiyet arz etmektedir.

Bir de son alarak, Türkiye'nin bu konudaki hafızası bana göre hem bir şans hem de bir engeldir. Şanstır; çünkü farklı uygulamalar esnek çerçevelerde bazan gerçekten işlevsel nitelik kazanabilirler. Nitekim Osmanlı geçmişindeki bir takım modeller bu amaçla zaman zaman gündeme gelebilmektedir. Bir engeldir, çünkü geçmiş tecrübelerde rastlanan modeller bizim esnekliğimize zarar verebilirler. Özellikle Cumhuriyet'in erken ve orta dönemindeki uygulamalar, bütün değişimlere rağmen korunmaya çalışıldığında sorun çözümsüzlüğe mahkum kalacak, daha da kötüsü dış ajanların meseleyi manipüle etmelerine engel olma noktasında aktif bir rol oynama şansı büyük ölçüde yitirilmiş olacaktır. Keza Osmanlı dönemindeki tarikatlara karşı geliştirilen bir takım bürokratik modellerin, bugün için öngörülmesinde de dikkat ve itina göstermek şarttır, zira koşullar farklıdır.

Son sözler olarak ifade etmek gerekirse, cemaatler meselesi tali ve yapay¹¹ değil, asli ve gerçek bir konudur. Tarihseldir. Ve de öyle görünüyor ki, din ve toplum ilişkilerinde esas olan birey din ilişkisi değil topluluklar din ilişkisidir. Bunları ıskalayan hiçbir bakış, Türkiye'deki cemaatler sorununu yeterince anlayamayacaktır.

¹⁰ Burada 2000'lerdeki durum ayrı ihtimamı hak ediyor olmakla birlikte, yazının çerçevesi ve meramı esas alınarak bu metnin dışında bırakılmıştır. Hakan Yavuz'un, *Modernleşen Müslümanlar. Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve Ak Parti* (çev. Ahmet Yıldız, İstanbul: Kitap Y., 2005) başlıklı çalışması katkı sağlayıcıdır. Özel bir katkı için ise bkz. Mahmut Aydın, *Fetö'nün Uluslararası Kodları. Cemaatten Terör Örgütlüğüne*, Ankara: Eskiye Y., 2017.

¹¹ Burada kastedilen dinsel kimlikler olarak bunların hafife alınamayacak fenomenolojik ve tarihsel oluşumlara denk geldikleridir.

MEZHEP VE CEMAATLER

Prof. Dr. Osman AYDINLI
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

1. Mezhep Olgusu ve Tarih Bilinci

Tebliğlere ve üzerinde yapılan müzakerelere bakıldığında, din anlayışımızdan ve tarih algımızdan kaynaklanan bazı sorunlar olduğu anlaşılıyor. Bu sebeple **mezhep olgusu** ve **tarih bilinci** üzerinden meseleye yaklaşmak istiyorum.

İslâm, bireyi ahlâklı insan yapmak ve bu bireylerden kaliteli ve nitelikli bir toplum oluşturmak amacıyla insanlığa gönderilmiştir. Mezhepler ise insana dair olan bir alandır ve insanın beşeri ölçütler ve yöntemlerle yerine getirdiği dinî nitelikli zümreleşme faaliyetidir. Din olarak İslâm; inanç, ibadet, ahlâk, hak, hukuk ve benzeri yönleriyle mezhepler öncesi bir olgu olarak teşekkülünü tamamladı. Hz. Muhammed'in vefatının ardından hayat koşulları değişime uğrayan Müslüman toplum, dinin anlaşılması yönünde farklı okuma biçimleri geliştirdi ve buna bağlı olarak farklı din anlayışları ortaya çıkmaya başladı. Sosyo-politik nedenler, sosyal değişimler, dinî metinlerin okunuş yöntemleri, etnik yapılanmalar, felsefi çeviri faaliyetleri, başka kültür ve inançlarla karşılaşma gibi etmenler mezhep olgusunu ortaya çıkardı. Kurumlaşma sürecinde doğal görülebilecek görüş ayrılıkları, her bir mezhebin kendisini din yerine ikame etmesiyle, etkisi sonraki dönemlere kadar ulaşacak sorunlara neden oldu. Mezheplerin kendi sistematığı içerisinde Kur'an-ı Kerim'le irtibatlarını yitirmeleri ve kendilerini tek doğru olarak görmeleri, bu yapıların kendilerini İslâm diniyle özdeşleştirmelerine zemin oluşturdu. Bir takım mezhepler kendilerini dinin en doğru anlaşılma biçimi gibi telâkki edebildiler. Bu onlara dışlayıcı, ötekileştirici, ayrıştırıcı ve dayatmacı hareket edebilme hakkı verdi ya da kendilerinde böyle bir hak gördüler. Bu durum, toplumun ihtiyacına cevap veremeyecek bir sürece; düşüncenin donuklaşmasına ve yenilenme şansının yitirilmesine yol açtı.

Mezhepler ilk ortaya çıktıklarında belki bir ihtiyaçtı ve dönemleri açısından önemli bir misyon üstlendiler. Sözelimi fetihlerle başlayan yabancı din ve kültürlerle karşılaşma sürecinde, Ebu Hanife'nin lideri olduğu Ehl-i Rey eğilimine güç katan ve etki alanını genişleten husus, bu süreçte Müslümanlığa yönelen bir kitlenin seçtikleri dinin fikhî yönünü –ibadet, muamelât, pratik yaşam- öğrenme gereksinimiydi. Farklı görüş ve anlayışlar birbirleriyle olan ilişkileri ve tartışmalarıyla hakikata ulaşma ve sorunlara çözüm bulma yolunda bünyesinden çıktıkları çağı etkilediler ve İslâm düşüncesine katkı

sağladılar. Mezheplerin dinin yerine ikame edilmesiyle ve doğrularını tek hakikatmiş gibi dikte etmeye başlamasıyla birlikte mezhebî teoriler ve görüşler gelişebilme imkânını yitirdiler.

Tarihin belli dönemlerinde ve günümüzde Kur'an-ı Kerim'in ve ortak değerlerin ihmalı, mezhep taassubunun ve Müslüman toplumun parçalı görünümünün en önemli sebebi olarak görünmektedir. Ayette "Dinlerini parçalayan ve bölük bölük olanlardan (olmayın. Bunlardan) her fırka, kendilerinde olan ile böbürlenmektedir." (Rûm, 30/32) denilirken, bu durumun problemleri yanına işaret edilir. Birçok ayette de birlik ve bütünlük mesajı vardır ve fırkalaşmanın olumsuz sonuçlarından söz edilir. Kur'an'da yer alan klasik dönem alimlerinin usûlü'd-din dedikleri ve İslâm ortak paydası olarak da kavramsallaştırılan Tevhid, Ahiret, Nübüvvet ve ahlâkî değerlerin ihmalı ya da anlam dünyalarına vakıf olunamaması, mezhep olgusunun istenmeyen mecralara yönelmesine sebebiyet vermiştir. Oysa Kur'an-ı Kerim, temel belirleyici kaynak hükmündedir. Dinin unsurları olan iman, ibadet ve ahlâka dair kurucu temel ilkeler vahiyle belirlenmiştir. İslâmın bu kurucu ilkeleri ve insan aklının ulaştığı doğrular, toplumların yaşadığı sorunlara çözüm getirebilir.

Geçmişten günümüze mezheplerin Kur'an'a bakışları, daha çok kendi görüşlerine paralel bir doğrultuda şekillenmiştir. İslâm mezhepleri ve dinî gruplar, kendilerine yönelik dışlama, kötüleme ve din dışı sayma tavrına karşı, kendi düşüncelerini savunmak ve gelen eleştirilere karşı koymak için dinî zeminde korunma refleksi geliştirmiştir. Bu bağlamda düşünce sistemlerinin Kur'an'a uygun olduğunu ortaya koymaya çalışmışlardır. Dengenin, muvazenenin ve itidalin kaybedildiği zamanlar da olmuştur. Bazı mezhepler, düşünce ve davranışlarını meşruiyet zeminine oturtabilmek için, çok rahat bir şekilde Kur'an'ı istismar edebilmişlerdir. Kur'an-ı Kerim, farklı mezheplerin onu açıklama ve yorumlama yöntemine bağlı olarak aynı soruna farklı çözümler getirebilmiştir. Aslında dinî metin, bireyin birikimine ve içinde bulunduğu konuma göre yeni ve farklı anlamlar kazanmıştır.

Mezhep taassubunun ve bölünmüş yapının bir nedeni de din ile siyaset arasındaki ilişki düzeyidir. İnsanlık tarihi boyunca din, siyasal gücü ele geçirmek ya da siyasal iktidarı korumak için araç olarak kullanılmıştır. Siyasal amacı olan ve egemenlik yarışı içinde olan her yapının değer istismarı yaptığı bilinmektedir. Siyaset alanında mücadele verenler, siyasî tercihlerini ve iktidar kavgalarını haklı kılmak ve meşrulaştırmak adına dinin temel metinlerinden yararlanmışlardır. Bu teamül günümüzdeki din siyaset ilişkileri açısından da geçerliliğini korumaktadır.

Toplantının ana konularından olan hilafet meselesi, din-siyaset ilişkisinin ve buna dair tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Hilafet, Hz.Peygamberden sonra Müslüman toplumun siyasi birlik adına oluşturduğu bir

kurumdur ve bütün Müslümanlık tarihi boyunca var olmuştur. Burada karşı çıkış aslında hilafetin kendisine bir karşı çıkış değil, Müslümanların hilafet ile ilgili algısına yönelik bir karşı çıkıştır. Yani dinin hilafete indirgenmesine bir karşı çıkıştır. Hilafet dinî bir kurum değil, Müslümanlık tarihinin ihtiyaçlara dayalı olarak oluşturduğu bir kurumdur. Tarihsel süreçte hilafet ya da imamet başlığı altında bu kurumun gerekliliği, yöneticide aranması gereken şartlar, iktidara geliş yöntemi, halkın biatı vb. birçok konu tartışılmıştır. Sözelimi; Kureyşli olma koşulu, mezhepler arasındaki tartışma konularından biridir. Bu koşula değer verenlere göre halifenin en güçlü aileye mensup olmasının bir anlamı vardır. Eğer halife en güçlü aileye mensup ise, aldığı güçlü destek sayesinde projelerini daha rahat hayata geçirebilir. Arkasındaki güçlü destek nedeniyle birlik ve bütünlüğü zedeleyici isyanlar olduğu zaman, buna karşı etkili önlemler alabilir. Bu koşula karşı olanlar ise farklı sebepleri dayanak alırlar. Ancak burada hilafetle ilgili insan özgürlüğüne ve toplumun seçimine değer veren çok daha farklı düşünceler de vardır. Mesela Mu'tezile örneği bunlardan biridir. Bugün hilafetle ilgili dile getirilen eleştiriler, yıllar önce Mu'tezile alimleri tarafından da dile getirilmiştir. Hilafetin gerekli bir kurum olup olmadığıyla ilgili ağırlıklı olarak hilafetin gerekli olduğu söylenmişse de, bazıları hilafetin kaos ortamında gerekli olmadığı fikrini savunmuştur. Çünkü fitne ve kaos ortamında devlet başkanı olan kimsenin, bu olayları kontrol altına alamayacağı gündeme getirilmiştir. Bazı Mu'tezile alimleri de barış ortamında hilafete gerek olmadığı tezini ileri sürmüştür. Bütün kurumlar barış zamanında görevlerini yerine getiriyorsa, hilafete gerek olmayabilir düşüncesi savunulmuştur. Hilafetle ve siyasetle alakalı çok farklı düşünceler vardır ve bu düşüncelerin bilinmesi ve analiz edilmesi, günümüzdeki siyasete ilişkin bazı sorunların çözümünde yardımcı olacaktır. Diğer yandan İslam düşüncesine katkı sağlayan her fikir, hangi mezhep ya da dinî oluşum tarafından savunulursa savunulsun değerlidir ve yararlanılmaya layıktır. Eleştirel bakış ve analiz hakkı saklı olmak kaydıyla her görüş, değer görmeyi hak edebilmelidir.

Doğrusuyla yanlışıyla kalıplaşmış yapılara ya da ideolojilere sahip çıkmak mezhepleşme zihniyetine zemin hazırlayan faktörlerdendir. Bu yanlış, ama etkin olan ve insan aklını pasifize eden ya da devre dışı bırakan kemikleşmiş zihniyete karşı, akla ve hür iradeye dayalı bir din anlayışının geliştirilmesi gerekir. Din, siyaset kurumunun istismar ettiği ve araçsallaştırdığı bir yapı değil aksine siyasî uygulamalar açısından bir esin kaynağı olmalıdır.

Mezhepler, zaman içerisinde meşruiyet zeminlerini güçlendirme ve kendilerini hakikatın vazgeçilemez temsilcisi olarak gösterme adına tarihten ve dinî gelenekten yararlandılar. Kendilerinin merkezde yer aldığı kurgusal bir tarih ve kimlik inşa ettiler. Buna bağlı olarak varlıklarının dayandığı bir çerçeve ve anlam dünyası geliştirdiler. Kendi terminolojilerini oluşturdular ve

kendi tarihî kahramanlarını seçtiler. Bunları idealize ederek zamanla eleştirilemez kavramlar ve kişiler olarak kutsadılar. Her mezhep, hak mezhep olduğunu kanıtlayabilmek adına Hz. Muhammed'in yaşadığı zaman dilimiyle ve erken dönemle irtibat kurmaya özen gösterdi. Böylece tarihe hükmetme ve geleceği yönlendirme şansını zorlamış oldular.

Oysa mezhep olgusu dinî, siyasî, toplumsal, kültürel ve beşerî yönleriyle ele alınmak ve değerlendirilmek durumundadır. Her mezhebin kendi kaynaklarından ve inşa ettikleri kurmaca tarihten hareketle algılar ürettiğinin ayrımında olunmalıdır. Zira bu tutum, makûliyet çerçevesinin kaybolmasına ve her savunulan görüşün hakikat olarak sunulmasına neden olmaktadır. Mezheplerin sonraki nesillerinin tarihi inşa faaliyetinde zaman, mekân, kavram ve fikir kayması yaşamaları, tercih ettikleri görüşlerin dışında kalanları ötekileştirmelerine yol açtığı ve ekolün İslâm Düşüncesi'nin gelişimine sağladığı katkının anlaşılmasına engel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu dinî yapıların kendi bünyesindeki anakronizmin beraberinde getirdiği açmazlar, mezheplerin ürettiği bazı bilgi ve fikirlerin sonraki nesillere doğru bir şekilde ulaşmasına ket vurmaya devam etmektedir.

Bu noktada mesele, benimsenen din anlayışlarının ve mezhebi kabullerin tarihsel gerçeklik ile uyumlu olup olmadığıdır. Yani bu algılar, dinle, dinî gelenekle ve gerçeklikle uyum sağlayabiliyorlar mı? Bu konunun aydınlatılması gerekir. Algıların şekillenmesi konusunda tarihin rolü son derece önemlidir. Bana göre tarih günümüzdeki bazı problemleri tespit etmek için de sürekli yanımızda bulundurmamız gereken bir olgudur. Tarihten bağımsız olarak hareket edemeyiz. Çünkü bizim düşüncelerimizi belirleyen tarihten gelen mezhebi algılardır. Raşit bey yapılan bir anket çalışmasından bahsetti. Geniş bir tabana ulaşılarak yapılmış anket çalışmasında öne çıkan medyatik bazı ilahiyatçılardan söz etti. Bu anket sonucunda ortaya çıkan tercihler –isimlerden ziyade temsil ettikleri anlayışlar açısından- bizim tarihe bakışımız ve din algılarımızla alâkalıdır. Anket soruları arasında “niçin böyle bir tercihte bulunuyorsunuz? Kültürel kodlardaki ya da din algınızdaki benzerlik nedeniyle mi yoksa başka nedenlerden dolayı mı bu tercihi yapıyorsunuz?” soruları oldukça kritiktir. Bu tip soruların sorulup sorulmadığını bilmiyorum ama meselenin doğru bir şekilde analizi açısından bunların tespiti ve irdelenmesi elzemdir. Söylemek istediğim şey; geleneksel bir din algısı var ve bu din algısını temsil ettiği düşünülen belli isimler var. Müslüman kamuoyu, bu isimleri öne çıkarırken ve idealize ederken, aslında kendi din algısını öne çıkarmakta ve yüceltmektedir. Buradan hareketle geleneksel din anlayışımızın bizi nereye getirdiğini görmek mümkündür. Toplum olarak geleneksel din algımıza uygun olanı seçiyoruz ve onu talep ediyoruz. Ankette de doğal olarak buna uygun bir sonuç çıkmıştır. Meselelerin tespiti ve bunların çözümü, din ve

tarih algılarımızdaki isabete oranla gerçekliğe uygun olabilir ve başarılı bir sonuca ulaşabilir.

Müslüman toplumun sorunlarından biri kendi tarihini ve geleneğini tüm boyutlarıyla bilmemesidir. Tarihsel süreçte inşa edilen din algıları maalesef bizim din algılarımızı da sürüklemektedir. Bununla ilgili de bir örnek vermek isterim. Geçtiğimiz yıllarda İran'a bir sempozyum nedeniyle yolculuğumuz olmuştu. İran'da Ayetullah el-Uzmâ olarak bilinen ve ülkenin dinî yaşamına şekil veren din adamlarından biriyle görüşme imkânımız oldu. Orada konu din ve mezhep ilişkisine geldi. Söyleşide mezheplerin sonradan ortaya çıktığı ve beşeri nitelikli oluşumlar olduğu; dolayısıyla ortak bir noktada birleşmenin oldukça önemli ve değerli olduğu üzerinde duruldu. Yani mezhepler oluşmadan önceki ortak paydamız ne ise onun üzerinde birleşmemiz gerektiği düşüncesi paylaşıldı. Ancak tespit ve değerlendirmeler, pek hoş karşılanmadı. Ayetullah el-Uzmâ tarafından Teşeyyu olarak adlandırılan Şiiliğin, dinin özü olduğu, Hz. Peygamberin bizzat anlattığı dinin özü olduğu savunuldu. Bu retorik daha ileri bir aşamaya aktarılarak Teşeyyunun hem Müslümanlığın, hem tarihin hem de insanlığın özü olduğu noktasına getirildi. Kendi mezhebini İslam dininin özü olarak görme biçimi, bir mezhebin yaptığı bir inşaa faaliyetinin bize yansımasıydı. Tarihin doğru anlaşılması ve gerçekçi bir tarih bilincine sahip olunması, doğru tespitler ve çözümler üretmek açısından son derece önemlidir.

Mezheplerin dinle olan ilişkilerini kopararak bağımsız yapılar haline gelmesini güçlendiren nedenlerden biri de fırka-i nâciye (kurtuluşa eren fırka) iddiasıdır. Her mezhep, 73 (yetmiş üç) fırka hadisini temel hareket noktası olarak belirleyip kendisini en doğru kabul eder ve psikolojik bir bariyer oluşturarak dışındaki mezhepleri fırka-i dâlle (hak yoldan sapan fırkalar) olarak niteler. Bu durum, din-mezhep arasındaki uçurumun açılmasına ve doğru olan ilişkinin kaybolmasına sebebiyet vermektedir. Mezhepler ana kaynaktan ya da merkezden uzaklaştıkça dolaylı bir şekilde din olma iddiası taşırlar. Belirlenen dinsel çerçevenin kapsam alanında kaldıkça meşrudurlar, dışında kaldıklarında katkı sağlamaktan uzaklaşırlar. Kur'an'da yer alan bazı ayetler birleşme ve bütünleşmeden söz ederken Müslümanların fırkalara bölünmesi ve her bir mezhebin kendini kurtuluşa eren fırka olarak sunması, üzerinde düşünülmesi gereken bir zaaf noktasıdır. Bu durum, dinin temel kaynaklardan öğrenilmesinin önündeki risklerden biridir ve dahası Müslümanların kendi dinlerini mezhep üzerinden öğrenmelerine yol açmaktadır.

2. Terminoloji ve yöntem sorunu

Bir konu hakkında doğru ve isabetli bir karar verebilmek için -bu bireye ilişkin olabilir, olguya dair olabilir veya bir olayla ilgili olabilir- o konuyu iyi

tanımak gerekir. Bu bağlamda çalıştayla ilgili olarak şunu söylemek istiyorum. Bu çalıştayın daha verimli ve çözüm odaklı olabilmesi için belirlenen konunun tanınmasına ve tanımlanmasına yönelik bir hazırlık aşamasının olması gerekiyordu. Yani toplantıya konu olan mezhebin, cemaatin, tarikatın ve tasavvuf kurumlarının tanınmasına yönelik bir ön çalışma yararlı olabilirdi. Dini nitelikli sosyal oluşumları anlamaya yönelik ortaya konan terminolojiye ya da kavramlara yüklenen anlamlar, sözü edilen yapılara yönelik sempati, karşıtlık ya da düşmanlık düzeyi hakkında fikir verici bir özelliğe sahiptir. Olguya engel olan, değerini azaltan, objektif olmaktan uzak duran ve bilimsel niteliği olmayan yaklaşımlar çözüm üretme sürecine katkı vermekten uzak olacaktır. Bu sebeple cemaatleri ve dinî grupları tanımaya ve anlamaya yönelik yeni terimler ve isimlendirmeler önem kazanmaktadır. Köklü bir anlama ve tanımlama faaliyeti oldukça önemli görünmektedir. Geçmişte ortaya çıkan bazı mezhepler ve dinî akımlar için yapılan fırka, nihle, makale gibi isimlendirmeler oldukça problemlidir. Günümüzdeki dinî yapıları anlamaya dair daha uygun bir terminoloji geliştirilmelidir. Terminoloji üretme bilimsel bir süreçtir ve ancak alanın uzmanlarınca yapılabilir. Cemaatlerin hizmet, öncü nesil, altın nesil gibi tanımlamaları, kendilerini üstün göstermeye yöneliktir ve olguyu bütünüyle tanımlamaya ve anlamaya engel teşkil etmektedir.

Mezhep olgusunun tarihsel süreç içerisinde oluşan anlam dünyası nedir, hangi yapılar cemaat olarak nitelenmelidir, tasavvuf kurumu nasıl teşekkül etmiştir ve tarikatlar niçin ortaya çıkmıştır; tarzında sorular birkaç kez hocalarımız tarafından gündeme getirildi. Genel olarak bu yapıların şekillenme süreci ve oluşum nedenleriyle ilgili olarak bir gruba aidiyet gereksinimi, geleneksel tabandan gelen faktörler, sosyalleşme ihtiyacı, katılım ve bütünleşme süreci gibi faktörler sayılabilir ama her cemaatin ya da her tarikatın kendine özgü bir gelişme süreci olduğu bilinmelidir. Tasavvuf kurumunu ve toplumdaki yansımaları olarak tarikatları ortaya çıkaran dinî, kültürel, ekonomik ve sosyal nitelikli faktörler vardır. Bu nedenle bu aşamaya gelmeden önce kısa çaplı bir atölye çalışması veya bu yapılar ekseninde bazı okumalar yapılabilirdi. Çünkü tanımlanamayan ve anlamlandırılmayan bir konuyla ilgili karar verebilmeniz ve çözüm önerisi sunabilmeniz oldukça zor. Tarikat ve cemaatlerle ilgili yapılan çalışmalara dair sınırlı da olsa kitaplar ve bilimsel araştırmalar bulunmaktadır. Bunun dışında yine bir eksikliğe dikkat çekmek ve gündeme getirmek istiyorum. Bu çalıştayda tarikat ve tasavvuf konusu üzerinde konuşmalar ve değerlendirmeler yapılmasına rağmen, Tasavvuf anabilim dalından herhangi bir bilim adamı ya da araştırmacı –davet edilenler olmasına rağmen katılamamaları sebebiyle- bulunmamaktadır. Tasavvuf ve tarikatlar alanında araştırmaları olan bir akademisyenin burada olması belki de buradaki konuşmanın akışını değiştirebilirdi.

3.Çözüm önerileri

Din-mezhep ve din-siyaset ilişkisi başta olmak üzere din alanında ve dinsel yapılarda oluşan güncel sorunlara yönelik çözüm önerilerimiz ne olabilir? Öncelikle yöntemimiz ne olmalı? Sorunların çözümüne yönelik şoklama yöntemi mi kullanacağız? Yoksa sürece yayılan bilgi temelli bir yöntem mi kullanacağız? Tarihsel süreçte görülen örneklerle bakıldığında şoklama yönteminin ya da sert yaklaşımların pek de netice vermediği ve yıkıcı bir etki bıraktığı anlaşılmaktadır. Abbasiler zamanındaki mihne ya da karşı mihne dönemlerindeki baskıcı uygulamalar, Selçuklu dönemine geldiğimiz zaman Tuğrul Bey ve Alparslan dönemlerindeki mezhep odaklı ya da dinin siyasete kurban edildiği uygulamalar şoklama yöntemini ifade ediyordu. Osmanlılar dönemine gelindiğinde Yavuz Sultan Selim'in Alevilere yönelik aldığı önlemler de şoklama yöntemine dair örneklerdendi. Bunların başarı getirmediği, toplumsal gerginlikleri artırdığı ve sorunlara çözüm olamadığı, sonraki süreçlerde ve modern dönemlerde yapılan analizlerle ortaya konmuş durumdadır. O halde sürece yayılan ve bilimsel süreçler çerçevesinde geliştirilen bir yöntemin devreye girmesi sağlıklı sonuçlar verebilir. Sorunların çözümüne yönelik bilgi temelli bir mücadelenin verimli olacağı açıktır. Gösterilen çabaları kalıcı kılmak bilim kurumları olan Üniversiteler ve bağlı kurumlar tarafından alanın doldurulmasıyla mümkün olabilir. Yine daha önce bahsi geçen hususa ben de dikkat çekmek istiyorum. Sunulan çözümlerde ve buna bağlı uygulamalarda adalet konusu oldukça önemli bir husustur. Hangi mevkide, makamda ya da görevde olursak olalım, samimiyetten uzak bir yaklaşım ve adaletten uzak sergilenen bir tutum karşımıza engel olarak çıkabilecektir. Adalet odaklı bir yaklaşımdan uzak durulduğunda ve objektiflik göz ardı edildiğinde, izlenen yöntemin ve harcanan emeğin verimli olması beklenemez.

Dinî alandaki bilgi boşluğu ve doğru bilgi üretilmesi

İslâm'ın doğru bir şekilde anlaşılacağı ve mezhebin dinin yerine ika-me edildiği süreçler, beraberinde çözümü zorlaşan problemleri getirmiştir. Her şeyden önce mezheplerin ortak bir zeminde buluşma ve ortak değerler üretme konusundaki yetersizlikleri anlaşılabilmiştir. Bu tür yapılar, kendi değerlerini yüceltme ve idealize etmenin bir sonucu olarak kendi makûliyetlerini, meşruiyetlerini ve gerçekliklerini üretmişler ve bunları eleştirilemez hale getirmişlerdir. Öteki olarak gördükleri diğer mezhepleri ya da dinî oluşumları, yanlış ve temelsiz bir din üretmekle itham edebilmişlerdir. Mezheplerin mevcut din anlayışları doğrultusunda, özellikle kendisini dinle özdeşleştiren mezheplerde üretme ve yenilenme imkânı ortadan kalkmaktadır. Dini doğru anlama ve yaşama konusundaki yanlışlıklar ve taklide dayanan din algıları, dinin temel öğretisiyle çelişen birçok görüş ve düşüncenin hakikat olarak su-

nulmasına yol açmaktadır. Böylece kendi koşulları çerçevesinde oluşan din anlayışı donuklaşmakta ve İslâm olarak sunulan çerçeve, belli bir noktadan sonra insanların ihtiyaçlarına cevap veremez ve sorunlarına çözüm önerisi sunamaz hale gelebilmektedir.

Dine ilişkin yanlış bilgilerin ve algıların giderilmesi yönünde devlete bağlı bazı kurumların ve sivil inisiyatif örgütlerinin yapması gereken eğitim faaliyetleri olmalıdır. Konuya ilişkin öncelikle genç nesle ve kamuoyuna yönelik seminerler ve ders programları düzenlenebilir. Gençlerin en çok ilgilendiği ve yöneldiği alanların başında gelen internet dünyası ve sosyal medya da gözden ırak tutulamaz. Bu durumda internet dünyasının ve sosyal medyanın da çok iyi kullanılması gerekiyor. Bildiğim kadarıyla Türk Ocaklarında bu tip organizasyonlar var. Gençlerin dini tanınmasına yönelik çalışmalar bulunmakta.

Bunun dışında meselelere yaklaşımda mezhepler üstü tutum oldukça önemlidir. İslâm düşünce geleneğinin bir kesitine bağlı olmanın ya da bir mezhebe aidiyetin yanı sıra eleştirel olmak ve yeni arayışlara yönelmek elbette mümkündür. Baskın bir şekilde bir cemaate ya da bir gruba aidiyet ve bağlılık söz konusu ise değişimi gerçekleştirmek oldukça zorlaşmaktadır.

Dinin asıl referans kaynaklarına uygun olan doğru bilginin ve düşüncenin kabul edilmesi, atılması gereken önemli bir adımdır. Ancak bu, gelenek içinde yer alan bazı olumsuz görüş ve tutumların eleştirilmesine ve çözüm olamayacak nitelikteyse reddedilmesine engel değildir. Mezhebî kabullerin dinin özüne uygun olup olmadığı değerlendirilmek durumundadır.

Gelenekle dini aynileştirmek/özdeşleştirmek, yaşanmış önceki süreçleri kutsamak, toplumsal düzeni dejenere eden taklitçi zihniyete kapılmak, yaşamın getirdiği sorunları çözmek için sonunun bilinemeyeceği bir arayışa yönelmek, dinmiş/dindenmiş gibi görülen mitik bilgilerin peşine takılmak, bilimsel bilgi üretmemek gibi olumsuzluklar, dine yönelik olumsuz algılara neden olabilmektedir. Mezhep eksenli anlaşılma biçimi, bizatihi dinin, geleneğin gölgesinde kalmasına ve bireysel kurtuluşun göz ardı edilerek tekfir mekanizmasının güç kazanmasına yol açabilmektedir. Bu tür yaklaşımlardan ve olumsuz etkilerinden uzaklaşmanın yolu; Kur'an-ı Kerim'in belirleyiciliğinden hareket etmek, araştırmak, incelemek ve sorgulamak bir anlamda akıl yürütme sorumluluğunu yerine getirebilmek ve İslâm düşünce geleneğinin bütünleştirici olan yanına yeniden sarılmak ve ondan yararlanmaktır.

Dinî bilgi üretme sürecinde İlahiyat Fakültelerinin rolü

Geleneğin eleştiri süzgecinden geçirilerek İslâm'ın özüne ters düşen niteliklerden arındırılmasının gerekliliği, üzerinde durulması gereken önemli bir noktadır. Din alanındaki bilgi eksikliği, bilgisizlik ve cehalet, yine dinle meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşım, din alanında doğru bilgiye

ulaşılmasının önündeki en başat engellerden biridir. Mezheplerin, tarikat ve cemaat yapılanmalarının din olmadığı; aksine dini anlamaya yönelik farklılaşmalar ya da sosyolojik yapılar olduğu gerçeği bilinmelidir. Burada akıl, düşünme ve bilgi önemli basamaklardan biridir. Bu sürecin bireyi bir özne olarak öne çıkaran ve özgürleştiren bir gücü vardır.

İlahiyat Fakültelerinin bu aşamada etkin bir rolü olmalıdır, ancak diğer yapılardan ve kurumlardan destek görmesi olumlu sonuçları beraberinde getirecektir. Bu kurumlara farklı cephelerden yöneltilen eleştirilerin yapıcı ve objektif olması da parantez açılması gereken ayrı bir husustur. Bu bağlamda Alman hükümetinin ülkesindeki dinî aşırılığa ve radikalliğe karşı verdiği mücadeleye yönelik kurduğu ve bünyesinde alanında uzman kişilerin yer aldığı güçlü kadro yapısıyla Tübingen, Osnabruck, Münster ilahiyat fakülteleri zikredilebilir. Bu kurumlar din alanında bilimsel bilginin üretilmesi amacıyla kuruldu ve mücadelenin bilimsel düzeyde olması gerektiğini vurgulamış oldu. Ülkemizde bir dönem ilahiyat alanıyla ilgili din karşıtı ideolojilerin yaptığı değerlendirmeler problemliydi. Onlara göre ilahiyat alanında bilim olamazdı, çünkü dogmatik bir alan bilgi üretimi için elverişli değildi. Ama şimdilerde aynı tür eleştirilerin İslamcılar veya bazı dini gruplar tarafından yapıldığına tanık oluyoruz. İslamcı olarak bilinen bazı tipler, ilahiyatların kapatılmasına yönelik makaleler yazıyor ve bunun gerekçesini de ilahiyat hocalarının oryantalist düşüncenin kontrolünde olmaları ve ibadet yapmadıkları gibi tamamen subjektif sebeplere bağlayabiliyorlar. Bu tür aykırı görüşlere rağmen İlahiyat fakültelerinin önemli bir misyonu bulunduğu ve farklı alanlarda ürettikleri bilimsel bilgiyle alanda yaşanan sorunlara yönelik çözüm bulmaya katkı sağlamaları gerektiği kuşku götürmez.

Topluma dinin doğru bir şekilde anlatılabilmesi açısından ilahiyat kurumunun üzerine düşen görev ve sorumluluklar yadsınamaz. İlahiyat Fakültelerinden mezun olanlar; akademik alanda çalışmakta ya da Milli Eğitim Bakanlığı'nda öğretmen olarak görev almakta ya da Diyanet İşleri Başkanlığı'nda vaiz-vaize, Kuran kursu öğretmenliği ve imamlık gibi görevler üstlenmektedir. Buldukları yerlerde dini anlamak ve temsil etmek adına üzerine düşen görevleri yerine getirmekte ve bu yönde bir efor harcamaktalar. Ama din alanında doğru bilgi aktarma ve yetiştirme konusunda bazı problemlerle karşılaşmaktadır. Her birey, içinde bulunduğu geleneğin, ailesinin, arkadaş çevresinin ve aldıkları örgün eğitimin şekillendirdiği bir din algısına sahip olarak Fakülteye gelmektedir. Henüz yolun başında olan bu öğrenciler, yeni bilgilerle ve değerlendirmelerle karşı karşıya kaldıklarında kuşkulu bir tavır içine girebiliyorlar. Doğru dini bilgiye ulaşma adına kaynak kritiğinden, eleştirel yaklaşımdan ve geçmişin idealizasyonundan söz edildiğinde, anlam dünyalarının yıkılacağını düşünüyorlar ve bu onlara müthiş bir ızdırap duygusu

yaşatıyor. Oysa Müslümanlık tarihi ya da düşünce tarihi incelendiğinde çok farklı düşüncelerin var olduğunu ve zaman zaman fikri mücadeleler yaşandığını görüyoruz. Bu örneklerden hareketle herkes düşünceler arasında kıyaslama yapabilir ve kalite düzeyini belirleyebilir. Bu noktada Müslüman düşünce tarihinin bütün noktalarıyla irdelenmesi ve aydınlatılması gerektiğini düşünüyorum.

İlahiyat Fakültelerine ilişkin müfredat programları üzerinde yapılan değişikliklerin, eğitim ve öğretimde bilimsel zihniyetin zayıflamasına neden olduğu da görülmektedir. Din alanında bilimsel bilgi üretilmesinde vahyin ve aklın gücü ve rolü göz ardı edilmektedir. Din alanında Temel İslam Bilimleri öne çıkarılırken felsefi bilimler ve bazı bilim alanları düşük bir profile dönüştürülmektedir. Bu Fakültelerden mezun olanlar Üniversitelerde, Milli Eğitim Bakanlığında ve Diyanet İşleri Başkanlığında görev alacaklarına göre müfredat programı hazırlama ve eğitim-öğretimi yönlendirme konusunda bu kurumlarla işbirliği yapmak oldukça önemli görünmektedir. Buna karşın İlahiyat Fakülteleri, mezunlarını meslek sahibi yapma hedefinden daha çok evrensel bilgi üreten bilimsel kurumlar olma niteliğine yoğunlaşmalıdır.

Din alanında bilimsel bilgiden uzak süreçler; doğru bilginin ve düşünce- nin, mezhebin ya da dinî bir grubun tekelinde bulunması sebebiyle gelişme- ye uygun bir seyir takip edemezler. Oysa Müslüman bireyin, aklını ve özgür iradesini kullanarak yaradılış ve gelişme kanunlarına göre hareket etmesinin gerekliliği açıktır. Aklını kullanmaya cesaret eden, bilgiye değer veren ve düşünme faaliyetine girişen insan, bu kıstaslara göre sorumluluk ve yükümlülüklerini belirlemektedir. Aksi durumda, ahlâkî dejenerasyonun olması kaçınılmazdır. Bu sürece yönelen insan, hem kendisinin hem de toplumun kötüye dönüşmesine yol açacaktır. Hedef olarak ahlâkî yozlaşmayı kaldırmayı gündeme alan mezhepler, ürettikleri dinî yorumu ve pratikleri dinin tek doğrusu gibi lanse ettiklerinde ve kendilerini dinin yerine ikame ettiklerinde yozlaşmaya kapı aralamaktadır. Mezheplerin dinle olan bağının bağımsız bir kimlik kazanarak zayıflatılması da dine yabancılaşmayı beraberinde getirir. Günümüzde aynı mezhebin çatısı altında olmasına rağmen bir çeşit fiziki bariyerler kurarak yaşadıkları şehirdeki camiilere gitmeyerek namazı bağlı olduğu cemaatin ya da dinî grubun mekânlarında kılmayı dinî bir vecibe gibi gören Müslüman tipolojisi, hem dini değerlere hem de topluma yabancılaşmanın tipik örneğini sunmaktadır. Dine ve insanın özüne yabancılaşmanın önlenmesi; hakikatı tekeline alan yapılardan bağımsız bir şekilde Kur'an-ı Kerim ve ortak değerleri temel alarak din, bilim, ahlâk, siyaset ve sanat gibi birçok alanda üretken ve yapıcı bir rol üstlenmekle mümkün olabilir.

Hukuk ve adalet zemininde mücadele

Sahip oldukları güç sebebiyle kendilerini her türlü sorumluluktan azade gören dinî yapılarla kurulacak sağlıklı ve etkin iletişim, devlet eliyle, kurumlar aracılığıyla ya da sivil inisiyatifler vasıtasıyla olabilecektir. Burada en güçlü girişim devlet tarafından belli bir program dahilinde yapılacak olan mücadeledir. Devletin güçlü olabilmesi ve bu özelliğini sürdürebilmesi, insanı merkeze almasına ve ona yaşamını sürdürebilecek imkânlar oluşturmaya bağlıdır. Bu bağlamda devletin, Türkiyede dinî grupların dine ve dinî geleneğe yönelik bilgi temelinden yoksun tutumuna karşı izleyeceği yol haritası, onları güç sahibi yapmadan hukuki bir zeminde yürütülebilmelidir. Anayasada yer alan vakıf, grup ve sivil örgütlerle ilgili kanunların işler hale gelmesi oldukça önemlidir. Dinî oluşumlar bu süreçle kendi başına buyruk yapılar olmaktan çıkarılabilir ve devlete karşı olan sorumluluklarını yerine getirmeleri sağlanabilir. Cemaatlerin ve tarikatların anayasaya ve kanunlara uygun hareket edip etmedikleri, hukuki ve ekonomik düzlemde denetlenmelidir. Cemaat içinden ve dışından yapılan ve toplanan yardımlar, ticari işletmelerden gelen yardımlarla güçlenen, siyasetle olan ilgileri ve devlet kademelerindeki taraftarları aracılığıyla şirketleşen dinî yapılar, denetimsiz bir güç haline gelebilmektedir. Sosyal, kültürel, ekonomik ve spor alanında etkin olan ve emsalleriyle yarışabilecek bir güce sahip olan dinî yapılar, denetimden ve la yüsel olmaktan uzak tutuldukları, kendilerini en güçlü ve en doğru yapılar olarak takdim edebilmekte ve devlet içinde tehdit olabilecek güç odakları haline gelebilmektedir. Devletin alanları belirlemesi ve hak edilmeyen alanlarda rol vermemesi bile önemli bir adım olarak nitelendirilebilir.

Devletin dinî oluşumlara ve cemaatlere yönelik tutumunda adaleti gözetmesi ve bu vazgeçilemez ilkedden ayrılmaması, alınacak önlemlerin başarıya ulaşabilmesinde oldukça büyük bir öneme sahiptir. Çünkü adalet; dinin, insanlığın ve insanın ürettiği bilimin, sanatın, sporun ve başka eklenebilecek evrensel değerlerin kurucu ilkesidir. Adaletin ve hakkaniyetin olmadığı yerde insanlıktan, dinden ve değerler sisteminden söz etmek mümkün değildir. Bu sebeple hukukta, eğitimde, bilimde ve iletişimde adaleti etkin kılmak gerekmektedir. Bu konuda başarı sağlamak, her alanın yetkin ve etkin kurumlarının söz sahibi olması, aktif hale gelmesi ve üzerine düşen görevi hakkıyla yerine getirmesiyle doğru orantılıdır.

ZORUNLU BİR YAPILANDIRMA İHTİYACI: DEVLET VE DİNİ CEMAATLER İLİŞKİSİ

Dr. Öğretim Üyesi Fatih YAMAN
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Kavramsal Arka Plan

Mezhepler tarihi literatüründe, belirli bir dini, fikri ve siyasi değer/düşünce ortaklığında gelişmiş olan bütüncül yapıdan ayrılma durumu “tefrika” kavramıyla karşılanırken, söz konusu ayrışmayı gerçekleştiren topluluk “fırka” olarak adlandırılmaktadır.¹ Bu çerçevede, görece yoğun bir olumsuz yüklemeye sahip olan “fırkalaşma”, bölünme ve parçalanmayı; “cemaat” ise ortak inanç değerleri etrafında *toplunarak* söz konusu ayrışma ve parçalanmanın karşısında konumlanan ana gövdeyi/ortodoksiyi temsil etmektedir.

İslam’ın temel referanslarını oluşturan Kur’an ve Hz. Peygamber’in hadislerinde,² birlikteliğe yapılan daimi vurgunun yanı sıra, bölünüp firkalara ayrılma durumu kınanmışsa da, siyasi ve toplumsal tarihi gerçeklik farklı bir örüntüyle şekillenmiştir. Bu anlamda ayrışmalar, süreç içinde değişen anlam çerçeveleriyle birlikte fırka, mezhep, tarikat yahut cemaat gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Geleneksel düşüncede firkalara bölünmenin karşılığı *Cemaat olarak kalma* iken, günümüzde “cemaat” kavramı, sözü edilen anlam ve içerik dönüşümünden etkilenerek, dini yorumlama farklılıkları üzerine şekillenen *toplumsal grup ve yapıları* ifade eden bir hüviyet arz etmektedir. Söz gelimi bugün, İslam tasavvuf geleneğinde “Nakşi” ekole dahil olan farklı kolların her biri birer *cemaat* olarak isimlendirilmektedir.

Sosyoloji açısından, genel anlamıyla cemaat, “farklı insan etkileşimleri ile biçimlenen toplumsal bir örgü”³ şeklinde ortaya konulabilir. Onat ise, cemaati, “toplumsal hayatın doğal akışı içerisinde şekillenen, insanların herhangi bir zorlamaya tabi olmaksızın katıldıkları, birtakım temel gereksinimlerin karşılanmasını kolaylaştıran, meşruiyetini gelenekten alan, iletişimin yüz yüze olduğu, sözlü kültürün etkin bulunduğu bir oluşum” olarak tanımlamaktadır.⁴

Diğer taraftan, Batı modernite tarihi odaklı geliştirilen bir yorumlamayla, toplumun veya toplumsal ilişkilerin “gemeinschaft” (cemaat) ve “gesellschaft” (cemiyet) kavramları üzerinden iki temel formda incelendiği görülmektedir. Tönnies’in literatüre kazandırdığı bu kavramsallıkta, cemaat, belirli bir iradeye sahip olan, dayanışması da doğal kuvvetlerle sağlanan bireyler topluluğunu ifade etmektedir. Bu toplulukların meydana gelmesinde kişisel iradelerin herhangi bir etkisi bulunmamakla birlikte, bireyler, doğal dayanışmanın,

karşılıklı uyumlu etkileri bulunan bir toplumsal yapının üyelerinden başka bir şey değildir. Farklı bir deyişle, bu yapıda birey istemi (irade), kamu iradesi tarafından silinmiş olup mülkiyet, mal birliğine, hukuk da aile hukukuna dayanmaktadır. Cemiyet (gesellschaft) ise belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere kişisel iradeleriyle karşılıklı etkide bulunan bireylerin oluşturdukları topluluğun karşılığıdır. Durkheim'in *mekanik* ve *organik dayanışma* kavramlarını çağrıştıran bu tanımlamaya göre, söz konusu iki toplum biçimi arasındaki farkları şu şekilde görmek mümkündür:⁵

Cemaat-Kamu-Gemeinschaft	Cemiyet-Toplum-Gesellschaft
Ortak irade esas alınır	Bireysel irade ön plandadır
Üyelerin kişiliği yoktur	Üyelerinde kişilik vardır
Zümrenin çıkarı önceliklidir	Birey çıkarları önceliklidir
Din ve gelenek temel belirleyicidir	Kamuoyu, moda ve geçici zevkler etkilidir
Doğal dayanışma hakimdir	Sözleşmeye dayalı dayanışma, ticaret ve değişim esastır
Kolektif mülkiyet görülür	Özel mülkiyet temel alınır

Anlaşıldığı üzere *ilerlemeci* bir tarih anlayışından hareket eden bu yaklaşım göre, “arkaik” ögelere sahip oluşla karakterize edilen cemaat toplum yapısı, henüz gelişimini tamamlamamış ve cemiyete geçiş öncesi bir toplumsal düzeyi işaret etmektedir.

Bauman ise, cemaati, duygusal bir himaye ağı olarak konumlamakta ve bireyi yabancılaşma tehlikesinden koruyan, ona huzur ve güven telkin eden, aidiyet bilincini pekiştiren doğası ile karakterize etmektedir.⁶ Bauman'ın bireyin sahip olduğu özgürlükten ancak bir vazgeçişle erişebilmesini mümkün gördüğü ve cemaatin mücessem kıldığı “arzu edilen dünya” kurgusu ile Tönnies'in kuramında yer bulan cemaat (gemeinschaft) ve cemiyet (gesellschaft) ayrımını belirgin kılan temel unsurlar dikkate alındığında, İslam geleneğinde başlangıçta *fırka* olarak adlandırılan, ancak tarihsel süreçte oluşan anlam kaymasıyla bugün birer *cemaat* olarak ele alınan toplulukların ‘gemeinschaft’ özelliklerinde birleştikleri görülmektedir.

Dolayısıyla, çalışmada konu edilen “cemaat” kavramı, hali hazırda geçerliliğini büyük oranda sürdüren söz konusu ortak özelliklerle oluşan anlam çerçevesinden hareketle, dini grupları ifade etmek için kullanılmaktadır.

Türkiye’de Dini Cemaatlerin Dönüşümselliği ve Siyasal Yönetim

Osmanlı’dan bugüne Türkiye’nin deneyimlemekte olduğu modernleşme eksenli tarihsel süreçte, toplumsal birer realite olarak öne çıkan tarikat ve cemaat yapılarında çeşitli dönüşümlerin gerçekleştiği bilinmektedir.

Genel olarak ulema sınıfı ile anılan devlet merkezli din anlayışının dışında *halk İslamını*⁷ temsil etme yönüyle biçimlenen ve tarikat yapılanmaları olarak varlık gösteren dini grupların, Cumhuriyet dönemiyle özdeş olarak görülen modernleşme ve sekülerleşme süreçlerine bağlı olarak birer cemaat şeklinde faaliyetlerini devam ettirmekte oldukları anlaşılmaktadır.

Bilindiği üzere, modern devletin kuruluş aşamasında geliştirilen ideolojik söylem ve idari mantalite, dini argümantasyona dayalı bakış açısını reddederek, ortaya koyduğu yeni düzenlemelerle, kurumsal düzeyde tarikat türü yapılanmaları -resmi olarak- yasaklamıştır. Başka bir deyişle, Cumhuriyet döneminde tekke ve zaviyelerin kapatılması, dini bilgi dolaşımının merkezi kurumsal bir otorite olarak konumlanan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kontrolüne alınması gibi uygulamalarla tarikatlar toplumsal iletişim ortamından dışlanmıştır. Dini yaklaşımda çoğunlukla ortodoksiyi temel alarak resmi söylemi inşa eden siyasal otorite, bu söylem dışında kalan eğilimleri ve faaliyet alanlarını kısıtlama yoluna gitmiştir. Özellikle tekke ve zaviyelerin kapatılması, mekânsal ve duygusal yakınlık üzerine kurulmuş olan şeyh-mürit, üstad-şakirt, hoca-molla, baba-derviş eksenindeki iletişim ağının korunmasını ve sürdürülmesini zorlaştırmıştır. Bununla birlikte Cumhuriyet Türkiye'sinin toplumsal yapıda *cemaatten cemiyete* geçişi hedeflemesi ve bu bağlamda *boş inançları* toplumsal alandan uzaklaştırma öncülüne dayalı olarak uyguladığı laiklik politikası da, her şeyden önce eğitim alanında kendini göstererek tarikatların merkezi bir sistem içinde denetim altına alınmasını amaçlamıştır. Bu çerçevede Tevhid-i Tedrisat, eğitimin bir çeşit modernizasyonu olduğu kadar, aynı zamanda devlet denetimine alınması anlamına gelmiştir⁸.

Cumhuriyetin ulus-devlet yapılanması içinde geliştirdiği *çağdaş ve ilerlemeci* fikriyat karşısında, "gerici" oluşma mimlenen dini anlama biçimlerinin temsilcisi konumundaki tarikatlar, gelişen yeni durumda, faaliyetlerini zorunlu olarak yasa dışı bir biçimde ve gizli mekanlarda devam ettirmişlerdir. Başka bir deyişle, tarikatlar, merkezden periferiye çekilerek, halkın ihtiyaç duyduğu dini bilgi ve pratiğe erişim noktasında sunumlanan bir imkan olarak, varlıklarını bir biçimde sürdürmüşlerdir. Bu çerçevede genellikle kırsal bölgelerde talebe yetiştirme yolunu benimseyen tarikatların, geniş kitlelere ulaşma çabasından çok, elde olanın muhafazasını esas alan bir anlayışla, bağlı oldukları değer kodlarının geleneksel iletişim formu olan yüz yüze eğitim metoduyla aktarılmasına gayret etmişlerdir.

⁷ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İstanbul, İletişim Yayınları, s. 145.

⁸ Haldun Narmanlıoğlu, "Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri", *Medya ve Din*, İstanbul, Köprü Kitapları, 2014, s.166,178.

Mütemadiyen kontrol altında tutulmaya özen gösterilen tarikat ve cemaatlerin faaliyet serbestisi Türkiye'deki siyasi gelişmelere göre şekillenmiştir. Türk siyasi tarihinde özellikle çok partili yaşama geçişle birlikte, toplumsal konjonktürde gözlemlenen görece rahatlamaya koşut olarak söz konusu yapılar yeniden görünürlük kazanmaya başlamış, özellikle serbest piyasa ekonomisinin ağırlığını hissettirdiği, iletişim alanında devlet tekelinin özel teşebbüslerle paylaşılmaya başlandığı 1980'lerden itibaren⁹ başta dergi ve gazete gibi matbu yayınlar olmak üzere radyo ve televizyon kanalları gibi çoklu medya donanımlarını elde etmişlerdir.

Anlaşıldığı üzere, Osmanlı toplum yapısından devredilen cemaat yapıları, bastırılan alt kimlikler olarak, üst kimlikle olan gerilimini günümüze de aktararak, varlığını modernleşme süreci boyunca devam ettirmiştir. Cumhuriyetle birlikte çözülen millet sisteminin yanında tarikatlar, günümüzde kentsel bir boyutta, çevreden merkeze doğru kamusal alanda, yeni bir cemaat kimliği ile görünür hale gelmeye başlamışlardır. Bu yeni cemaat kimliğinin tarihsel ilineklerinin yanına, kentsel mekanlarda üretilen, sistemin dikey kimliğine alternatif yeni yatay kimlik ve eylem biçimlerini de eklemek gerekmektedir. Göç sürecinde kentlerin varoşlarında oluşan ve merkeze doğru akan hemşehrlik cemaatleri, ideolojik, politik talepleri dile getiren eylemlilik biçimleri olarak yeni siyasal cemaatler, etnik dini ve kültürel gruplanmalar, yeni kimlik biçimleri olarak toplumsal arenada, ekonomik, siyasal, kültürel talepleriyle var olmaya başlamışlardır. Fakat bu oluşumların içinde, gündelik siyasi, akademik ve entelektüel gündemi kuşkusuz en fazla işgal eden, toplumsal yapımızın tarihsel sürecine de uygunluk gösteren dini temelli cemaat oluşumlarıdır.¹⁰

Dini motivasyona dayalı olarak yerel, bölgesel, ulusal, hatta ulus-aşırı düzlemde örüntülenen bu yapılanmaların, bugün, toplumda hemen her yaştan insana pek çok alanda hizmet sunan vakıf ve özellikle dernek türünden yeni kurumsal girişimlerle, toplumsal hareketlilikte önemli bir yer işgal ettiği görülmektedir. Ancak diğer taraftan, başta eğitim organizasyonları olmak üzere, finansal kuruluşlar, insani yardım teşkilatları ve sivil toplum örgütleriyle çoğulcu bir desen içerisinde gelişimlerini sürdüren söz konusu dini yapıların, yakın dönemde, devlet-cemaat ilişkileri üzerinden yaşanan hadiseler dolayısıyla, Türkiye'nin öncelikli gündemini oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim 15 Temmuz 2016'da tecrübe edilen darbe girişimiyle birlikte, cemaat ve tarikatların üstlendikleri misyonun ötesinde, siyasal toplum ve bürokrasi ile kurdukları ilişki bakımından, kimi durumlarda gerek devlet mekanizmasının

⁹ Narmanlıoğlu, a.g.e., s.194.

¹⁰ Ramazan Yelken, Cemaatin Dönüşümü, Ankara, 1999, s.10.

işleyişinde, gerekse kamusal düzenin güvenliğinin sağlanmasında önemli birer tehdit olarak görülebilecekleri anlaşılmıştır.

Öte yandan, söz konusu girişim sonrası Türkiye kamuoyunda cemaatler özelinde geliştirilen eleştiri ve tartışmalar, rutin hayat akışının sekülerleşmesi gerektiğini iddia eden tezlerin destek bulmasına, toplumsal vasatta ise dini söyleme duyulan güvenin sarsılmasına ve “cemaatsiz bir dini yaşam” talebinin ivme kazanmasına sebep olmuştur.

Türkiye’de devlet ve dini cemaatler arasında tesis edilen ilişkinin doğası, esasen dönemin konjonktürel yapısına bağlı olarak değişmekle birlikte, temelde, iki kurum arasındaki sınır çizgisinin belirsizleşmesiyle işlevsellik kazanan geçirgenlik durumunun istismara açık bir alan genişliği sunmasından ileri gelmektedir. Başka bir deyişle, kamusal iradeyi temsil eden devlet ile sivil birer aktör olan cemaatlerin, çeşitli saiklerle birbirlerinin alanlarına girmesi başlıca sorun olarak görülmektedir. Örneğin devletin herhangi bir dini cemaatin yahut tarikatın düşünce ve tutumunu benimseyerek resmi bir doktrinizasyona girişmesi veya açık ya da örtük olarak bir cemaatin görüşlerini desteklemesi gibi durumların ortaya çıkması, diğer taraftan, herhangi bir cemaatin sivil alan sınırlarından taşarak, devlet ve bürokraside dini mensubiyete dayalı bir asabiyetle şekillenen alternatif bir yapılanma oluşturması, söz konusu sınır belirsizleşmesinin somut çıktıları olarak hayat bulabilmektedir. Dolayısıyla, devlet ve dini cemaatler ilişkisinin, bu sebeplerden hareketle, yeniden yapılandırılmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Devlet ve Dini Cemaatler İlişkisinin Yapılandırılmasına Dair Öneriler

Osmanlı devlet yönetimi altında uzun süre deneyimlenen kozmopolit toplum yapısı içinde varlıklarını sürdüren dini grupların, gerek cemaat-cemaat, gerekse cemaat-devlet arasında kurulan görece sağlıklı ilişkisi, ulus-devlet modeline geçişle birlikte yerinden edilmiştir. Zira devlet karşısında tebaa konumunda olan halkın, gerek dini bilgi ve pratiğe erişim imkânı, gerekse duygusal bir himaye ağı olarak varlık gösteren cemaatler, toplumsal işleyişte hukuki bir zeminde yer bulmaktayken, söz konusu yeni devlet anlayışı, bu yasal işleyişi sonlandırmıştır.

Öte yandan, bugün gelinen noktada, dini cemaatler, toplumda aktüel bir gerçeklik olarak varoluşlarını sürdürmekle birlikte, faaliyetleri ve işleyişleri açısından hukuken sorunlu bir yapı arz etmektedirler. Dolayısıyla, devlet ve dini cemaatler arasındaki sorunlu ilişkinin giderilerek yeniden tanzim edilmesine yönelik somut ve sürdürülebilir adımlar atılmalıdır. Bu çerçevede:

I. Cemaatlerin birer kamu tüzel kişiliği olarak tanınmasına yönelik hukuki düzenlemeler yapılarak sistem içine alınmaları gerekmektedir. Zira, sivil alanda rasyonel ve şeffaf bir yapılanma yoluna giderek, toplumsal hizmet

alanlarında kamu yararını hedef alan bir hüviyetle sisteme dahil oluş, başta iktisadi olmak üzere, iç işleyiş ve hiyerarşik yapılanma mekanizmalarının denetime açılması anlamlarına gelmektedir.

II. Devlet, toplumsal yapıda varlık kazanmış olan tüm dini cemaatlere eşit mesafede konumlanarak, herhangi birinin eğilimlerini açık yahut örtük biçimde desteklememeli veya dışlamamalıdır.

III. Devletin kurumsal işleyişini sağlayan bürokraside gerekli istihdamın sağlanmasında, liyakat esasına göre hareket edilmeli ve herhangi bir dini cemaat mensubiyetinin, söz konusu işleyişte, bir *pay edinme* imkanı olarak görülmesine fırsat verilmemelidir.

IV. Cemaat yapılanmalarının, halkın dini bilgi ve pratiğe erişim ihtiyacını karşılama gerçekliğinden hareketle, söz konusu yapılar eliyle verilen eğitim ve uygulamaların da denetime açık oluşu sağlanmalıdır. Bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın akredite edilerek ilgili yapılarla ilişkileri düzenleyen ve dengeleyen birimlerinin oluşturulması mümkün olabilir.

V. Cemaatlerin, özellikle gençlere yönelik eğitim, barınma ve meslek edindirme gibi esasen devletin düzenleyiciliğine açık olan alanlarda mevcut boşlukları kullandıkları ve zaman zaman bu durumun istismara sebep olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, söz konusu alanlarda devlet eliyle geliştirilecek pratik düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır.

VI. Okullarda verilen din eğitimi, Türkiye'de resmi din söyleminin temsilcisi konumunda bulunan Diyanet kurumu ve akademik düzeyde faaliyet gösteren ilahiyat fakültelerinin, halkın dini anlayışına görece uzak oluşunun cemaat yapılanmalarını güçlendirdiği bilinmektedir. Başka bir deyişle, cemaatlerin bir kısmının okullarda ve Diyanete bağlı kurumlarda verilen din eğitiminin "İslam'a zarar verici reformist yorumlar" olduğu yönünde toptancı bir algıyı geliştirmekte oldukları gözlemlenmektedir. Dolayısıyla, başta din eğitimi müfredatı tahkiki bilinçlenmeyi sağlayacak bir anlayışla revize edilmelidir. Bununla birlikte, Diyanet kurumu, cemaatlere eşit mesafede konumlanarak kamu hizmeti sağlamaları hususunda birtakım ortak faaliyet alanları belirleyebilir. Diğer taraftan ilahiyat akademisyası, başta öğrencilere sunulan eğitim dahilinde olmak üzere, üretilen akademik çalışmalarda ve medya ortamlarında Türkiye'nin dini cemaat yapılanmasını dikkate almak durumundadır.

VII. Cemaatlerce birer hizmet olarak sunulan yaz Kur'an kursları, gençlik kampları, eğitime destek mahiyetinde verilen ders takviyeleri/etütler, genç yardımlaşma aktiviteleri türünden tüm faaliyetler profesyonel olarak denetlenmelidir.

VIII. Halihazırda okullarda din eğitiminin icrası konumunda bulunan öğretmenlerin mesleki ve alan yeterlilikleri gözden geçirilerek tespit edilen eksikliklerin giderilmesine yönelik alternatifler oluşturulmalıdır.

Kaynakça

- Arıkan, Adem. "Cemaat Halinde Kalmak ve Cemaatlere Bölünmek", *Gerilim ve Çatışma Arasında Mezhep*, Ed. Mustafa Tekin, Ankara, Eskiyeşi Yay., 2017, ss. 283-304.
- Bauman, Zygmunt. *Cemaatler*, Çev. Nurdan Soysal, İstanbul, Say Yayınları, 2017.
- Kösemihal, Nurettin Şazi. *Sosyoloji Tarihi*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2007.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Narmanlıoğlu, Haldun. "Tarikat ve Cemaatlerin Alternatif Medya Stratejileri", *Medya ve Din*, İstanbul, Köprü Kitapları, 2014, ss. 165-203.
- Onat, Hasan. "Türkiye'de Cemaatler ve Kimlik", <http://www.hasanonat.net/index.php/88->, Erişim: 28.11.2017.
- Tönnies, Ferdinand. *Community&Society (Gemeinschaft und Gesellschaft)*, Trans. Charles P. Loomis, Oxford, Transaction Books, 1957.
- Yelken, Ramazan. *Cemaatin Dönüşümü*, Ankara, Vadi, Yayınları, 1999.

KATILIMCILAR LİSTESİ:

- Prof. Dr. Mustafa TEKİN-İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ-Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. İsmail TAŞ-N. Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Celaleddin ÇELİK-Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ-İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Prof. Dr. İhsan TOKER- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Osman AYDINLI- Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. M. Emin KÖKTAŞ-S. Zaim Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi
Prof. Dr. Cezmi ERASLAN-İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Prof. Dr. Adem ESEN-İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
Prof. Dr. Kadir CANATAN- S. Zaim Üniversitesi Beşeri Bilimler Fakültesi
Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA-İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. İlyas TOPSAKAL-İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Dr. Cezmi BAYRAM- Türkocağı İstanbul Şubesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih YAMAN-İstanbul medeniyet Üniversitesi Sosyal Hizmetler